

DET TEOLOGISKE
MENIGHETSAKULETET

Forholdet mellom bruk av projektor i gudstjeneste og idealet om den fulle og aktive gudstjenestedeltakelse

Drøfting med utgangspunkt i empirisk undersøkelse av to
gudstjenester

Lars Lauvvik Ørland

Veileder

Førstelektor Jan Terje Christoffersen

*Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved
Det teologiske Menighetsfakultet og er godkjent som del av denne utdanningen.*

Det teologiske menighetsfakultet, høst 2016

AVH5065 Spesialavhandling 30 ECTS

Profesjonsstudiet i teologi

19208 ord

Sammendrag

I forlengelsen av Den norske kirkes gudstjenestereform fra 2011 drøfter denne avhandlingen ulike konsekvenser av økt bruk av projektorer i gudstjenesten og hvordan menighetens deltakelse påvirkes av dette. Oppgaven spør: På hvilken måte påvirker den økte bruken av projektor menighetenes gudstjenesteliv og hva er sammenhengen mellom projektorbruken og den fulle og aktive deltakelse og involvering som gudstjenestereformen i Den norske kirke målbærer?

Økt bruk av projektor i gudstjenesten forstås i lys av både kirkens kommunikasjonsteknologiske historie og den liturgiske bevegelse. Framstillingen er forankret i den liturgiske teologien, men preges ellers i stor grad av tverrfaglighet. Ved å anvende moderne kommunikasjonsteori og antropologi, drøftes noen av måtene den økte projektorbruken påvirker gudstjenesten og teologien den bærer. Dette har videre følger for den gudstjenestefeirendes rolle som aktiv deltaker.

Avhandlingen benytter empirisk metode for å utforske hvordan projektorer påvirker to ulike gudstjenester og hvilken sammenheng dette har med involvering i gudstjenesten. Observasjonene avdekker at projektorer brukes integrert i gudstjenesten for å informere om menighetens øvrige liv, i bønn, sang og for å løfte dåpen og nattverden. Det er under sakramentsforvaltningen at projektoren påvirker menighetens gudstjenesteliv aller mest.

Projektoren påvirker gudstjenestens teologi og forandrer deltakernes forståelse av hva som foregår. Sakramentenes egenart som fysiske artefakter og deres teologiske signifikans som hendelser, gjør kontrasten til projektorformatets bilder stor. Projektoren brukes på en slik måte at de svekker sakramentets suverenitet som modalitet og uttrykksform og forandrer også nattverdens dramaturgi negativt. Gudstjenestelivets balanse mellom det hellige og hverdagslige påvirkes også når projektoren feilaktig vektlegger perifere aspekter ved dåpen som sentrale.

Avhandlingen utelukker ikke projektorers plass i gudstjenesten, men oppfordrer til varsomhet i bruk av kommunikasjonsmedier i gudstjenesten, slik at bruken ikke skader gudstjenestens egenart.

Innhold

Sammendrag.....	2
1 Innledning.....	4
1.1 Bakgrunn og motivasjon.....	4
1.2 Problemstilling.....	6
1.3 Oppgavens struktur.....	7
1.4 Presentasjon av materialet	8
1.5 Faglig innpassing og avgrensning	8
2 Kirkens billedunivers fra reformasjonen til i dag.....	10
3 Den liturgiske fornyelsen fra reformasjonen til i dag.....	17
4 Teori	27
4.1 Sosiosemiotikk og multimodalitet	27
4.2 Deltakelse i gudstjeneste	30
4.3 Mening og nærvær	31
5 Gudstjenesteobservasjoner	34
5.1 Metodiske overveielser.....	34
5.2 Praktisk fremgangsmåte	36
5.3 Etisk vurdering	37
5.4 Presentasjon av vestlandsmenighet	37
5.5 Presentasjon av østlandsmenighet	41
6 Drøfting av projektorbruk i gudstjeneste	44
6.1 Nattverden i vestlandsmenigheten.....	44
6.2 Informasjonen i vestlandsmenigheten	48
6.3 Prekenen i vestlandsmenigheten.....	49
6.4 Dåp i østlandsmenigheten.....	52
6.5 Gudstjenestedeltakelse og økt projektorbruk	54
7 Konklusjoner og avsluttende utblikk.....	55
Litteratur.....	58

1 Innledning

Teknologi gir mange muligheter. Noen ganger er det fint. Andre ganger er det forstyrrende. Av og til skaper det avstand. Av og til gjør det avstanden kortere.

Det er søndag og jeg er i kirken. Dagens tema er «Bordet». Midt på gulvet står alterbordet hvor nattverden, troens store mysterium, feires hver søndag. På veggen bak alteret henger et lerret på størrelse med gulvarealet i en studenthybel. En kraftig industriprojektor lyser opp lerretet med bilde av et bord. Jeg kikker ned på alteret igjen. Det er visst to bord her! En annen søndag er jeg igjen tilbake i kirken. Temaet er fremdeles «Bordet», men denne gangen er det store lerretet helt svart. Bandet begynner å spille og på lerretet kommer en hvit strek til syne, en vei som gradvis beveger seg bortover. På veien ser vi Jesus. Han bærer korset opp til Golgata. Frelseren gir seg selv i hendene på røvere og lar seg korsfeste uten å yte motstand. Gud dør. Den store fortellingen gjester kirka i dag. Jesus står opp igjen mot slutten av sangen og møter oss med åpne armer. Hele menigheten synger ut med kraftig stemme og tilber den fullkomne majestet, som er større enn oss. Tegningene på lerretet er bare tegninger, men min fantasi og kjennskap til Jesusfortellingen og bidrar til å gjøre tegningene til tegn på en historisk Jesus, som virkelig gikk lidelsens vei og sannelig stod opp.

Teknologi gir mange muligheter. Brukes den galt, kan det få uønskede konsekvenser. Virker det ikke, tar det hele oppmerksomheten fra alle i nærheten. Er det kanskje tryggest å la det være?

1.1 Bakgrunn og motivasjon

Projektorer er en stadig vanligere del av norske kirkerom. Det kan tenkes at innføringen av disse er drevet fram i menighetene med forskjellige begrunnelser. Jeg har ikke undersøkt de ulike grunnene, men vi kan tenke oss at ønsket om å være med i tiden, å fenge unge mennesker og å gjøre gjennomføringen av gudstjenesten enklere, alle er forskjellige motivasjoner menigheter kan ha for å ta i bruk projektor. Noen vil mene at projektor gjør det mer forståelig for folk som ikke vant til å gå i kirken til å følge med på hva som skjer. Andre kan vektlegge miljøaspektet ved å slippe å trykke opp agender hver søndag.

Den norske kirkes gudstjenestereform fra 2011 har også lagt til rette for lokale variasjoner, kreativitet og åpnet for muligheten for menigheter å prøve ut nye tekniske løsninger i sin kommunikasjon. Trosopplæringsreformen er et annet satsingsområde i Den norske kirke. Den handler om å drive variert kristendomsundervisning rettet mot hele årskull i menighetene.

Trosopplæringens metodikk krever ofte gode muligheter for lyd og video for at breddetiltakenes målsettinger skal komme til sin fulle rett. Ikke sjelden preger dette gudstjenestelivet også.

Mens noen har heiet projektorbruken fram, har andre belyst svakheter ved denne nye praksisen. Sommeren 2016 ble projektorene i kirkerommene satt på dagsorden. Vårt Land og Dagen trykket avisinnlegg og nyhetsartikler der ulike stemmer i det norske kirkelandskapet uttalte seg om hvorvidt projektor hadde sin rettmessige plass i et hellig kirkerom. Debatten som fulgte på facebookgruppen *Det norske prekeskap* viser at saken også engasjerer prestene. Påstandene mot projektorene gikk i hovedsak ut på at projektor ødelegger gudstjenesteopplevelsen når den tar folks oppmerksomhet bort fra de sentrale handlingsstedene i kirkerommet som døpefont, prekestol, alter og altertavle. De lyssterke billedflatene overdøver de andre sansene og gjør gudstjenesten ensidig. Noen hevdet også at gudstjenestens egenart gjør projektorene til fremmedelementer.

Til grunn for min interesse for spørsmålet om bruk av projektor i gudstjenesten, ligger en fortid som videoteknikker i ulike menigheter. Jeg er fremdeles tekniker ved enkelte gudstjenester. Jeg har lenge vært opptatt av kommunikasjon og visuell formidling og jeg har sans for visuell kunst og design. Ved innføring av bruk av projektor og lerret, fant jeg fort «min plass» i kirke og bedehus bak datamaskinen som styrte dette. Jeg fikk utfolde meg på dette området i ungdomsforening og i Tensing. Interessen har fulgt meg inn i voksen alder og blitt en naturlig del av min praktisk-teologiske bevissthet. Jeg tok Visual Communication som valgfag under mitt utvekslingsopphold på Fuller Theological Seminary høsten 2014. Her ble jeg introdusert for den akademiske tilnærmingen til visuell formidling i kirkelig sammenheng. I den anledning deltok jeg også på Salt Conference i Nashville. Nå i 2016 er jeg involvert i utviklingen og utformingen av G20:30, en ny gudstjeneste i Storsalen menighet i Oslo. Jeg er opptatt av utformingen av rommet og samspillet mellom skjerm, alterbord, liturg, symbolikk i rommet, menighet og rommet i seg selv. De siste årene har jeg ledet et en gruppe videoteknikere som leverer multimodal sangtekstformidling til en rekke barne- og ungdomsorganisasjoner i Den norske kirke. Derfor engasjeres jeg av dette emnet. Min motivasjon for oppgaven er at jeg ser behovet for å øke bevisstheten rundt bruken av visuelle virkemidler og spesielt bruken av projektor. Samtalen omkring bruk av projektor i gudstjenesten har hittil dreid seg om hvorvidt og hvorfor man er for eller mot bruk av projektor og i liten grad hvordan projektoren eventuelt skal brukes og hvilke muligheter den kan gi i gudstjenesten. Når jeg ser tilbake på de første 15 årene med projektor i kirken, har jeg gjort meg noen betraktninger. I kontrast til kirkens

gjennomarbeidede bevissthet om gudstjenestens dramaturgi, musikk, ord og handlinger, virker projektorbruken ofte lite gjennomtenkt. Dette står i kontrast til billedkunsten som tradisjonelt sett har hatt en viktig plass i gudstjenestens kommunikasjon og utsmykning. Jeg savner en grundigere refleksjon om visuell formidling, projektorbruk og utsmykning i gudstjenestesammenheng i akademia så vel som i kirkens råd og beslutningsorganer. Jeg håper at denne oppgaven vil bidra med refleksjon rundt projektorbruken, slik at den bygger opp gudstjenesten på de premisser kirken ønsker at gudstjenesten skal feires.

1.2 Problemstilling

I denne oppgaven ønsker jeg altså å undersøke hvordan projektor brukes i gudstjenester i Den norske kirke. Hovedtesen som ligger til grunn er at lysbildene dette skaper påvirker måten vi feirer gudstjeneste på og dermed også meningsskapingen og teologien. Det ligger teologiske implikasjoner i måten gudstjenesten feires på.

Denne oppgaven vil ta utgangspunkt i to endringer som foregår i Den norske kirke. Den ene er ønsket om økt kvalitativ gudstjenestedeltakelse som ligger til grunn for gudstjenestereformens kjernebegrep «involvering» fra 2003.¹ Gudstjenestene skulle bli bedre gjennom å øke graden av involvering av menigheten i gudstjenesten. Denne ambisjonen vokser ut av et sentralt anliggende i den liturgiske bevegelse, tydeligst formulert i dokumentene fra Det annet vatikankonsil (1962-1965), som en målsetting om en full og aktiv deltagelse fra hele den gudstjenestefeirende menighet.²

Parallelt med gudstjenestereformen som en bevegelse ovenfra, foregår en annen endring, nedenfra. Denne er en mer allmenn endring, som drives av teknologisk utvikling og begeistring for å følge med i tiden. Ved å anvende teknologi på stadig flere områder av livet, forenkles og løftes tilværelsen. Dette skjer også i kirken. Projektor tas i bruk som et teknologisk virkemiddel i gudstjenestens kommunikasjon. Det kan hende at denne endringen i gudstjenesten kan forstås som en mulig utmynting av den første endringen. Projektor og lerret begrunnes i ønsket om økt gudstjenestedeltakelse.

¹ Jan Terje Christoffersen. «Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet» i *Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke*, red. Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavson Mosdøl, (Oslo: Verbum akademisk, 2015), 41.

² *Sancrosanctum Concilium* §14

Denne oppgaven handler om hva som skjer når disse to endringene møtes. Med utgangspunkt i observerte gudstjenester vil jeg drøfte ulike sider ved projektorbruk og hvordan det påvirker hvilken gudstjenesteforståelse det legges opp til. Det er ulike måter å forstå og fortolke gudstjenestens egenart på. Flere spørsmål gjør seg gjeldene. I hvilken grad kan vi si at bruken av projektor støtter opp om gudstjenestereformens og den liturgiske fornyelsesbevegelsens målsetting om den fulle og aktive deltakelse fra hele den gudstjenestefeirende menigheten? Er gudstjenesten først og fremst å forstå som en opplæring i kristne trossannheter eller er gudstjenesten primært bønn og tilbedelse? Hva gjør gudstjenesteforståelsen med den som er tilstede når det gjelder å motivere eller påvirke/invitere til aktiv deltakelse? Hva gjør denne gudstjenesteforståelsen med gudstjenestedeltakerens erfaring av at de selv deltar?

Problemstillingen er: På hvilken måte påvirker den økte bruken av projektor menighetenes gudstjenesteliv og hva er sammenhengen mellom projektorbruken og den fulle og aktive deltakelse og involvering som gudstjenestereformen i Den norske kirke målbærer?

1.3 Oppgavens struktur

Jeg vil innledningsvis trekke opp to historiske linjer fra reformasjonen til i dag, for å tegne opp det historiske bakteppet for oppgavens tema. Den første linjen er en reise i kirkens billedunivers som utforsker hvordan altertavle, trykte medier og kirkekunst historisk har formet gudstjenesten. Den andre linjen er historien om gudstjenesten, dens utvikling og stadige fornyelse, særlig spisset mot fenomenet som går under navnet *Den liturgiske bevegelse*. Denne fornyelsesbevegelsen har i betydelig grad påvirket Den norske kirkes gudstjenestereform fra 2011. På grunnlag av gudstjenestebokens ressursdokumenter vil jeg vise hva slags syn på gudstjenesten Den norske kirke av i dag forfekter.

Det historiske bakteppet er utgangspunktet for oppgavens neste kapittel. Dette kapitlet er en gjennomgang av teori om liturgisk teologi og ulike gudstjenestesyn. Jeg vil deretter behandle ulike teoretiske innsteg for å snakke om gudstjenesten som kommunikasjon, handling, hendelse og gudstjenestens tegn og symboler i utvidet forstand. Etter teoridelen vil jeg presentere oppgavens empiriske undersøkelse og de metodiske overveielser jeg har brukt her. Oppgaven vil presentere de to menighetene jeg har observert. Funnene fra observasjonene tar jeg med videre inn i en drøfting av menighetens involvering i gudstjenesten med hensyn på hvordan projektoren blir brukt. Helt konkret forstår jeg involvering og deltakelse fra menigheten på to

måter: For det første påvirker projektoren menighetens samhandling med tegn og artefakter i gudstjenesten. Dette kommer spesielt til uttrykk i sakramentene. For det andre påvirkes menighetens involvering når den inngår i dialogen og samhandlingen med liturgen. Hva skjer når en tredje aktør, projektoren, inngår i denne kommunikasjonen?

Opgavens drøfting følger etter de deskriptive observasjonene. Jeg vil utforske Den norske kirkes teologi om gudstjenesten og se om det er samsvar mellom de teologiske idealene og observert praksis. Med utgangspunkt i observasjonene og analysene av gudstjenestene, vil jeg gå inn i en diskusjon om involvering, mening og nærvær, om gudstjenesten som struktur og hva det vil si at gudstjenesten kommuniserer. Avslutningsvis vil jeg oppsummere arbeidet og gi noen innspill til hvordan er det hensiktsmessig å bruke projektor i gudstjenesten basert på funnene i observasjonene og refleksjonene fra oppgavens drøfting.

1.4 Presentasjon av materialet

For å svare på denne problemstillingen, vil jeg ta utgangspunkt i to observerte gudstjenester og drøfte bruken av projektor i disse. For å respektere menighetsmedlemmenes personvern omtales de to menighetene som *vestlandsmenigheten* og *østlandsmenigheten*. De to kirkene er valgt fordi de til en viss grad er forskjellige og representerer en bredde i Den norske kirke.

Menigheten i vest er mer foreningspreget i forhold til østlandsmenigheten, som har en tydeligere folkekirkelig profil med blant annet stor oppslutning om kirkelige handlinger. Vestlandsmenigheten er blant de nyeste kirkene i landet og er bygget med tanke på projektorbruk. Østlandsmenigheten feirer sine gudstjenester i en flere hundre år gammel hvit korskirke med sterke konnotasjoner til en annen tidsalder. Også her brukes likevel projektor regelmessig. De to menighetene vil presenteres ytterligere i oppgavens femte kapittel, Gudstjenesteobservasjoner.

1.5 Faglig innpassing og avgrensning

Denne oppgaven skriver seg inn i fagområdet for praktisk teologi og liturgikk. Temaet i oppgaven er fremdeles nybrottsarbeid og må finne sin plass innenfor liturgikken. Flere andre selvstendige disipliner berører oppgavens område. Noen av disse er estetikk, kommunikasjonsteori, ekklesiologi og kirkehistorie. Jeg vil dra veksler på disse fagområdene underveis i oppgaven der det er tjenlig. Slik sett er oppgaven utpreget tverrfaglig.

Oppgaven vil likevel ha to teorifaglige tyngdepunkt. Det første er det liturgiske fagfeltet som behandler gudstjenester og ulike måter å forstå den på og ulike idealer for hvordan den skal utvikles videre. Det andre er en medie- og kommunikasjonsfaglig teori, som anvender begrepet multimodalitet, for å forstå ulike deler av en gudstjeneste og hvilken funksjon delene har i helheten.

God utforming av det som vises på skjermen er viktig for å oppnå en tjenlig balanse mellom det estetiske og det funksjonelle behovet. Kirken burde ha interesse av et slikt arbeid. Det kunne vært aktuelt å se nærmere på design, utforming og tekniske løsninger, men dette er et arbeid for de respektive fagområder utenfor teologien. Denne masteroppgaven gjennomføres som et ledd i profesjonsutdanningen i teologi og må derfor holde seg innenfor det som er teologisk relevant. Den vil derfor være konsentrert rundt gudstjenesten, liturgien og hvordan bruken av projektor påvirker denne. Derfor er det ikke aktuelt å behandle praktisk bruk av utstyr eller drøfte ulike tekniske løsninger.

Debatten fra sommeren 2016 om projektorer i kirken, inviterer til noen aspekter ved projektorbruk, som denne oppgaven utelater. Oppgaven vil ikke behandle hvorvidt teknologi fenger unge eller kirkeuvante for å «dra inn nye».³ Nye kirker brukes til ulike arrangement, utleie og andre tilstelninger. Kirkerommet har også en funksjon når det er tomt. Jeg velger å avgrense oppgaven til å omhandle bruken av projektor i menighetens hovedgudstjenester på søndager. Oppgaven vil ta for seg hvordan kirkerommet brukes og fungerer når det feires gudstjeneste, hvor projektor inngår i den liturgiske samhandlingen.

³ Martin Modeus. *Mänsklig gudstjänst: om gudstjänsten som relation och rit*. (Stockholm: Verbum, 2005), 122.

2 Kirkens billedunivers fra reformasjonen til i dag

Bilder har vært viktige for kirken siden starten. I det eldste gjenværende kirkebygget fra oldkirken, kirkeruinene som er avdekket i Dura Europos i Syria⁴, er det funnet ikoner malt på veggene. I middelalderen var kirkene rikt dekorert med bibelske motiver på vegger og i tak. Også i våre stavkirker er visuell utsmykning sentral i kommunikasjonen. Bildene var bygget inn i kirkebygget og stod i århundrer. Den teknologiske utviklingen har gjort det mulig å forandre disse bildene fra å være statiske til flyktige bilder i stadig bevegelse og endring. Historien har vist at liturgisk endring ikke alltid skjer ovenfra fra akademia og kirkens beslutningsorganer. Ideologi og teknologi preger teologi og liturgi i en dialogisk vekselvirkning. Teknologien har vært en avgjørende pådriver for denne utviklingen, kanskje vel så mye som kirkeledelsens vedtak.

I boken «Frem mod middelalderen» presenterer den danske teologen Jan Lindhardt en måte å forstå vår kommunikasjonsteknologiske samtid på. I lys av historien fra middelalderen og frem til i dag viser han viser hvordan hele kulturen hovedsakelig var muntlig og billedlig og hvordan livet utspilte seg i det offentlige rom.⁵ Samtidighet og nærvær preget forståelsen av tid og rom. I middelalderen var grensene mellom historie, samtid, virkelighet, minner og fortellinger langt vagere enn vi er vant til. Historiske hendelser eksisterte i et felles offentlig rom. «*Det manglende privatliv er på en måte nøglen til middelalderen. Alle døre var åpne, også sindets, og man vidste alt om alt og alle.*»⁶

Siden den muntlige tale foregår i møtet mellom mennesker, var måten det ble talt på vel så viktig som innholdet. Språket var begrenset av hukommelsen og formet deretter. Fortellinger og uttrykk var enklere å huske enn rasjonelle argumenter. Med boktrykkerkunsten og teknologiske fremskritt ellers, endres betingelsene for kommunikasjonen. Den skriftlige kommunikasjonen muliggjorde avstand mellom sender og mottaker i både tid og rom. I den skriftlige kulturen overflødiggjøres kommunikasjonens nødvendighet av å foregå på samme sted og til samme tid. Dette forandret også rommet rundt kommunikasjonen. Lindhardt hevder

⁴ Michael Rostovtzeff *Dura-Europos and its Art*. (Oxford, 1938)

⁵ Jan Lindhardt *Frem mod middelalderen – Mennesker og medier i det åpne rum* (København: Gads forlag, 1993)

⁶ Lindhardt, *Frem mod middelalderen*, 35

at individets posisjon ble styrket og den enkelte fikk anledning til å skape sin egen mer private verden med distanse til prinsipper og abstrakte begreper.

Samfunnets endrede kommunikasjonsform endret også kirken og trosutøvelsen. Teknologi forandrer praksis. Da den enkelte fikk tilgang på egen bibel og salmebok, vokste den individuelle fromheten og den personlige gudstroen frem. Folk var ikke i samme grad avhengig av kirken som institusjon for å utøve kristen tro i felleskap. Derfor ble det mulig å samles i konventikler (foreninger) og bygge forsamlingslokaler utenfor kirkens styre.

Lindhardt peker på en tilsvarende endring som skjedde i tiårene der fjernsynet ble vanlig i skandinaviske hjem. I kontrast til den skriftlige kommunikasjonsformens dominans i bøker, tidsskrifter og aviser, medførte fjernsynsmediet en tilbakevending til det muntlige kommunikasjonsformatet. Dette er utgangspunktet for Lindhardts påstand om at samfunnet beveger seg frem mot middelalderen. Når den dominerende kommunikasjonsform endres til en muntlig form, endres også rommet kommunikasjonen foregår i. Oralitet og literalitet former helt forskjellige rom rundt seg. I et samfunn dominert av muntlig kommunikasjon, styrkes felleskapet og øyeblikket. Kirkens ritualer møter disse behovene, og utviklingen synes å ha styrket forståelsen for gudstjenestens arkaiske handlingskarakter. Det går også en tilsvarende bevegelse fra det individuelle til fellesskapet. Religionen flytter tilbake til det offentlige rom og tar opp i seg trekk vi forbinder med middelalderen. Vår tids kommunikasjonsvilkår ligner mer på de i middelalderen enn eksempelvis 1800-tallets kommunikasjon selv om denne er nærmere nåtiden.

Lindhardt hevder at kirkens betingelser endrer seg når den muntlige og billedlige kommunikasjon på nytt blir dominerende i samfunnet. Felleskap og ritualer får fornyet verdi og middelalderens offentlighet blir modell for vår tids offentlighet.

Kirken har gjennom historien benyttet ulike artefakter og kommunikasjonsmedier i sin gudstjeneste. Før projektorene ble vanlig, ble andre teknologiske plattformer brukt for å legge til rette for deltakelse i gudstjenesten. Det følgende vil vise hvilke medier som har blitt brukt gjennom kirkens historie.

I oldkirken deltok menigheten i gudstjenesten. I middelalderen overtok kleresiet og koret menighetens rolle. Menighetens bønner ble da privatisert og menigheten blir tilskuere til

gudstjenesten, som et hellig drama. Fram til boktrykkerkunsten var det bare de tjenestegjørende som hadde tilgang på liturgiske bøker. Likevel sørget det kollektive minnet for at mennesker over tid lærte seg å feire gudstjeneste. Ved reformasjonen styrkes menighetens deltakelse, særlig gjennom salmesangen. Den første boka menigheten fikk var derfor salmeboken. Salmeboken ble menighetens rollehefte.⁷ Det ble etter hvert vanlig å eie sin egen salmebok, som man tok med seg til gudstjenesten. I begynnelsen av forrige århundre fikk kirkene etter hvert egne salmebøker til utlån.

Salmeboken styrket deltakelsen. Den gjorde det mulig å synge med i en liturgi, som i stigende grad var strukturert rundt metriske salmer, derav navnet «salmemessen».⁸ Salmeboken bidro også til en viss grad av individualisering, der hver gudstjenestedeltaker sitter med sin egen salmebok. Samtidig ble det offentlige og det private gudslivet sammen, ettersom salmeboken også ble den enkeltes andaktsbok. Salmeboken inneholdt de nødvendige salmer menigheten trengte, for å feire sine vanlige gudstjenester. Dersom man ønsket å synge nye sanger eller andre sanger enn de som var trykket i salmeboken, måtte menigheten lære disse utenat først. Dette gjorde at gudstjenesten måtte ha stor grad av stabilitet fra søndag til søndag. En annen svakhet ved salmeboken, var at den kun fantes i begrenset antall i hver kirke. Skulle man ha en større samling eller stevne, var det ikke nok bøker til alle. Disse to utfordringene blir møtt med stensilmaskinen. Dette var en primitiv hånddrevet kopimaskin som gjorde det billig og enkelt nok å trykke gudstjenesteprogrammer av ulikt slag, for utdeling. Stensilmaskinen ble første gang tatt i bruk allerede på 1880-tallet, og ble viktig i offentlige sammenhenger utover 1900-tallet.⁹ Stensilmaskinen ga en første mulighet til å innføre nye sanger eller nye liturgiske ledd, som ellers ikke var kjent for menigheten eller sto i de offisielle bøkene. Man kunne også dele ut papirhefter i større kvantum enn man hadde salmebøker.

Ulike trykte programmer var nok likevel mer unntaket enn regelen i kirkelige sammenhenger. Utover 1970 og 80-tallet ble den moderne kopimaskinen etter hvert billig nok for menighetene å eie. Dette gav flere muligheter til å lage gudstjenesteark. Når salmeboken, som ved sin inntreden førte til økt deltakelse forsvinner, svekkes da deltakelsen når salmeboken erstattes av skjermer?

⁷ Jf. Sigmund Mowinckel

⁸ Kirkeritualet 1685

⁹ Frank C. Senn *Introduction to Christian Liturgy*. (Minneapolis: Fortress Press, 2012), 204.

Hittil har visuell elektronisk kommunikasjonsteknologi begrenset seg til trykksaker. Lysbildefremviseren var et apparat som, slik navnet tilsier, viste frem bilder med lys. Ved å bruke en spesiell filmrull i fotoapparatet, fikk man positive bilder som kunne gjennomlyses og vises for en hel forsamling. På 80-og 90-tallet ble overheaden et fast innslag i skole, bedehus og enkelte kirkerom. Dette var en enkel projektor, som kunne forstørre gjennomslitt ark og vise motivet som store lysbilder på vegg eller på lerret.

Fra slutten av 1990-tallet begynte projektorer og store lerreter å dukke opp i kirker og forsamlingslokaler. *Megachurches* i USA som Bethel, Saddleback, Willow Creek, samt Hillsong fra Australia, var tidlig ute her. Projektormediet var enklere enn individuelle medier, for flere tusen samlet i ett lokale. Praksisen spredte seg også til Norge. Det kan tenkes at de store kirkene har vært forbilder for våre mindre norske kirker når det gjelder å bruke moderne teknologi.

Folk fikk tilgang til programmer som PowerPoint, Keynote og andre ressurser. Projektorer og datamaskiner ble tilgjengelige nok, billige nok og enkle for alle. Noen steder ble muligheten til å bruke projektor i kirkerommet så viktig at skjermvegger ble bygd inn i kirkens arkitektur.¹⁰ Overheaden, lysbildefremviseren og TVen flyter med dette sammen i ett og samme medium. De mange forløperne til projektoren i gudstjeneste var lenge flere forskjellige tekniske løsninger, som gikk uavhengig gjennom gudstjenestens historie, før de nå møttes på samme lerret. Slik har teknologiske virkemidler kommet og gått og avløst hverandre i tråd med hvilke teknologier og apparater som har vært vanlige kommunikasjonsmetoder i samtiden. I flere kirker har skjermen tatt over en eller flere oppgaver og funksjoner i gudstjenesten som før var lagt til salmeboken, altertavlen, alterboken, oppslagstavlen og gudstjenesteprogrammet hver for seg.

Mulighetene ved digital bildevisning er store. Det er enkelt å hente et bilde fra internett og vise frem. Sammen med altertavler, glassmalerier og annen kostbar billedkunst, kan man nå presentere visuelle framstillinger, som hvem som helst, med mer eller mindre hell, kan hente fram. «*The bible project*»¹¹ er et eksempel på et foretak som forsøker å svare på behovet for

¹⁰ Et godt eksempel er Tananger kirke fra 2001.

www.kirkesok.no/kirkesok/kirker/Tananger-kirke Hentet: 01.12.2016

¹¹ www.thebibleproject.com/about/ Hentet: 05.12.2016

gode visuelle fremstillinger av bibelfortellinger. Til forskjell fra albertavlene og glassmaleriene, er disse bildene ferskvare. Det som før var stabilt har blitt flyktig.

Projektorer brukes i gudstjenester for å vise «alterbilder», sangtekster og informasjon. I tillegg er det vanlig at liturgiske ledd menigheten skal delta på vises på skjermen. De observerte gudstjenestene gir eksempler på dette. Rent praktisk brukes gjerne egne programmer for å enkelt vise frem forskjellige lysbilder. EasyWorship¹² fra Softtouch og ProPresenter¹³ fra RenewedVision er laget spesifikt for bruk i kirker. Begge har integrert bibel og søkbar sangdatabase. De lager både presentasjoner og viser disse fram. Her til lands tilbyr Agrando dataprogrammet Labora for å generere Powerpointfiler, som kan vises på storskjerm i en gudstjeneste. Programmet har også mulighet for å lage presentasjoner for bruk på mindre skjermer og mobile enheter. I tillegg til projektoren, har smarttelefonen funnet veien inn i kirkerommet. Dette gjelder i første omgang som betalingsmiddel under kollekten, ved bruk av apper som Vipps og Mcash. Kahoot er en app laget for klasserommet. Den integrerer storskjerm, smarttelefon og forsamling og inviterer til interaktiv quiz.¹⁴ Alle tre er norskutviklede apper.

Jan Lindhardt har tolket fjernsynets inntog som vår tids endringsmarkør fra skriftlig kultur til en muntlig kultur. Fjernsynet var bare starten på en lengre, fortsatt pågående teknologisk utvikling. Denne utviklingen endrer ikke bare kommunikasjonen fra skriftlig til muntlig form, det skjer også en dreining fra talte og skrevne ord til levende bilder. Forbrukeren er ikke lenger bare en passiv mottaker, men også sin egen designer og redaktør. Det tradisjonelle skillet mellom sender og mottaker viskes gradvis ut.

Sosiale medier er på flere måter en renessanse av middelalderen, der det individuelle tar mindre plass i tilværelsen enn tidligere, og der alle, gjennom teknologi, er tilstede i det nye offentlige digitale rom.

Der teknologien tidligere var interessant i seg selv, er nå totalopplevelsen hos brukeren det viktigste. Kommunikasjonsteknologisk utvikling drives frem av kundenes appetitt på effektive

¹² www.easyworship.com/ Hentet: 12.12.2016

¹³ www.renewedvision.com/propresenter.php Hentet: 12.12.2016

¹⁴ www.getkahoot.com Hentet: 12.12.2016

løsninger og underholdningsindustriens kamp om å tilby den mest spennende virkeligheten. Underholdning kan forstås som en overbevisende gjengivelse av en virkelighet, mer interessant enn vår egen. Dette gjelder bøker, filmer, spill, VR-briller, stereo, 3D-printing og 360 graders film, for å nevne noe. Droneteknologien byr i vår tid også på helt nye muligheter.

Den teknologiske utviklingen går raskere og raskere. Teknologiske nyvinninger ofte lar seg anvende til nye formål. Et fremskritt på ett område fører teknologien videre på et annet. Nvidia, som produserer spilleelektronikk, har fra oktober 2016 begynt alle nye biler fra Tesla med elektronikk som gjør bilen i stand til å kjøre på egenhånd.¹⁵ Hva som er virkelig og hva som er virtuelt er ikke like selvsagt lengre. *Artificial intelligence* er ikke lenger *science fiction*. Når en ide først klekkes ut, er ofte den nødvendige teknologien klar til å gjøre fantasi til virkelighet. Bare kreativiteten setter grenser.

Virtuelle virkeligheter er ikke spennende eller salgbare nok om de ikke lar brukeren bidra og prege den virtuelle virkeligheten. Interaktivitet ryster våre tradisjonelle begreper om sender og mottaker i kommunikasjon. Den felles virtuelle virkeligheten gjør at flere mennesker kan koble seg på sammen. Dette gjelder ikke bare dataspill. Coca Colas reklame som gikk på norske kinoer høsten 2016 er et PacMan-spill som varer i noen minutter, før filmen starter.¹⁶ Publikum koblet seg til med smarttelefonene sine. Interaktiviteten gjør også at individet styrer og velger hvilke virkeligheter det vil ta del i.

Allerede for 10 år siden gjorde lanseringen av YouTube det mulig for hver enkelt å uttrykke seg selv. Der kan hvem som helst starte sin egen personlige TV-kanal gratis. Mulighetene til å utfolde seg kreativt i visuell formidling synes å være nærmest uendelige. Vsauce¹⁷, CGP Grey¹⁸ og Smarter Every Day¹⁹ er eksempler på YouTube-kanaler innenfor naturvitenskaplig formidling, som gjennom animasjon, demonstrasjon, tekst, video og lyd entusiastisk fenger seerne og skaper umiddelbar forståelse.

¹⁵ <http://www.tu.no/artikler/nvidia-tesla-har-sendt-sjokkbolger-gjennom-bilindustrien/364447> Hentet: 05.12.2016

¹⁶ <http://kampanje.com/reklame/2016/09/mobilspill-i-kinomorket-skal-gi-reklamevekst/> Hentet: 12.12.2016

¹⁷ <https://www.youtube.com/user/Vsauce> Hentet: 13.12.2016

¹⁸ https://www.youtube.com/watch?v=kF8I_r9XT7A Hentet: 13.12.2016

¹⁹ <https://www.youtube.com/channel/UC6107grRI4m0o2-emgoDnAA> Hentet: 13.12.2016

Den norske kirke har likevel ikke noen utrykte retningslinjer for hva projektor skal brukes til i gudstjenesten, hva som skal vises eller hvordan innholdet skal presenteres. Det som er viet oppmerksomhet, er hvordan utstyret skal monteres i kirkerommet.

«Dersom AV-utstyr inngår i kirkerommet, skal det integreres på en best mulig måte i kirkerommet. Når det benyttes, bør det ikke dekke til kunstnerisk utsmykning/alertavle eller ta oppmerksomheten bort fra alterstedet.»²⁰

Gudstjenesten er, målt i forhold til teknologisk utvikling, et sakte handlingsfelt. Det er imidlertid god grunn til å gi Jan Lindhardt rett. Ny teknologi endrer samfunnet og det endrer kirken. Teknologien ser i vår tid ut til å endre verden mot en mer billedlig basert kommunikasjon. Dette skaper en annen norm for hva vi forventer i gudstjenesten. Det at kirken tar i bruk nye uttrykksmetoder og medier forstås som en naturlig skaperutvikling.²¹ Samtidig som ny teknologi endrer mennesker, slik at de lærer nye kommunikasjonsmåter, mister vi kanskje andre kompetanser, som for eksempel å lytte. En nøkkel for å arbeide med nye medier i gudstjenesten er å balansere forsiktighet, gudstjenestens egenart og ungdommelig rastløshet, slik at ikke alt fornektes, eller at man lar seg rive med av enhver trend. Det følgende vil presentere den historiske utviklingen av gudstjenesten. Fokuset vil være på hvordan menigheten forstås som fullverdige deltakere i gudstjenestefeiringen.

²⁰ §20 Om montering og bruk av AV-utstyr i *Regler for liturgisk inventar og utstyr* <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/lover-og-regler/regler-for-liturgisk-inventar-og-utstyr/> Hentet: 01.12.2016

²¹ Harald Hegstad, *Den virkelige kirke. Bidrag til ekklesiologien*. (Oslo: Tapir akademisk forlag, 2009), 171.

3 Den liturgiske fornyelsen fra reformasjonen til i dag

Liturgi kommer fra det greske ordet *Leitourgia*. Det betyr «Folkets arbeid/gjerning/verk». Dette står i kontrast til en vanlig oppfatning av ordet som «det presten gjør». Begrepet har blitt frontet av den liturgiske fornyelsesbevegelsen i det 20. århundre, og betoner at det er menigheten som er gudstjenestefeiringens subjekt, ikke presten. En sann gudstjeneste skal foregå mennesker imellom og Gud møtes i felleskapet.²² Fremdeles skal kirken vigsle medarbeidere og prestene være forvaltere av ord og sakrament. Likevel har det gradvis foregått en endring i måten gudstjenesten feires på. Målet har vært å inkludere og gjøre menighetens medlemmer til aktive deltakerne. Gudstjenestens karakter av å være en felles handling skal styrkes.²³

For å forstå liturghistorien og teknologihistorien vil jeg anvende fire begreper for den liturgiske bevegelse, som Frank Senn innfører i sin artikkel *Four Liturgical Movements*. Han fortolker den liturgiske bevegelse som bestående av fire underliggende bevegelser. Disse omtaler han som *Restoration, Renewal, Revival* og *Retrieval*.²⁴ De fire bevegelsene har oppstått i kirken på ulike tidspunkt og har delvis avløst hverandre. Samtidig er det også aspekter som overlapper hverandre.

Restoration

Den første bevegelsen omtaler Frank Senn som *Restoration*. Restaureringsbevegelsen gjorde seg gjeldende fra 1820-tallet og utover. *Restoration* har sitt opphav ovenfra, fra konge og regjering, fra universiteter og klostre. Restorationbevegelsen inngår i det som ellers ofte kalles den liturgiske bevegelsens første fase.²⁵ Som navnet tilsier, var formålet å restaurere fortidens idealer og praksiser til bruk i samtidens kirke. Kirken møter den framvoksende sekulariteten med å hente opp fordums storhet. Dette gjøres ikke minst som en estetisk rekonstruksjon av kirkehus, liturgi og musikk. Ved å skue bakover i tid skulle kirken ta i bruk estetiske uttrykk og liturgi. Middelalderkirkens katedraler ble forbildet. Solemnes-klosterets arbeid med å revitalisere den gregorianske kirkesangen på siste del av 1800-tallet er et uttrykk for dette.²⁶ Fra

²² Senn, *Introduction to Christian liturgy*, 33

²³ Senn, *Introduction to Christian liturgy*, 30

²⁴ Senn, Frank C., "Four Liturgical Movements Restoration, Renewal, Revival, Retrieval," *Liturgy*, volum 19 (2004), 69

²⁵ Merethe Thommassen, *Når dere ber*

²⁶ Jan Terje Christoffersen, *Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet*, 27

universitetet i Cambridge vokste nygotikken fram og universitetet i Oxford var et ledende miljø i anglikansk tradisjon for å gjenskape et liturgisk gudstjenesteliv, i tråd med eldre tiders forbilder. I norsk sammenheng gikk man til reformbevegelsen i Tyskland med Wilhelm Löhe, som sentral skikkelse. I de norske liturgiene fra 1889 og 1920, kommer *restoration* spesielt til uttrykk.

Restorationbevegelsen innebar at den rette katolske lære fikk en fremtredende plass i gudstjenesten ettersom liturgien ble forstått som bærer av kirkens dogme. Respekten for troens mysterium førte til et høykirkelig uttrykk. En god gudstjeneste skulle skape en opplevelse av hellighet gjennom sansene. Denne bevegelsen ble særlig gjeldende fra 1850 og utover århundret med fornyet bildekunst. I katolsk sammenheng var det særlig arbeidet med å gjenskape den gregorianske sangen som preget arbeidet.

Revival

Samtidig med 1800-tallets *Restoration*-bevegelse ovenfra, vokste vekkelsesbevegelsen nedenfra. Revival, eller vekkelsesbevegelsen, tar i bruk moderne virkemidler for å forkynne evangeliet til de unåde. Predikanten skal oppdra og omvende mottakeren til kristen tro og liv. Kristne symboler, som liturgi, som ikke umiddelbart hjelper til for å oppnå dette målet, er man her kritisk til. Vekkelsen viderefører opplysningstidens rene og klassiske estetikk, forsterket av nypuritanisme og framskrittsoptimisme. Enkelheten styrker også identifikasjon med folk flest. Forsamlinger tilbød moderne møter som alternativ til den tradisjonelle høymessen. Misjon og evangeliseringsprogram erstattet gudstjenesten. Med tiden fløt disse sammen, også begrepsmessig. Frikirkelige møter ble etter hvert benevnt som gudstjenester. For å gjøre det lettfattelig og skape sterkt inntrykk, ble det hentet form og innhold fra *seeker services* i evangelikale tradisjoner utenlands. Idealet er den enkle, fengende og sangbare musikken. Vekkelsen tar i bruk samtidige kommunikasjonsuttrykk for å rekke ut til de unåde.²⁷ Alt som er populært og fengende som svarer på de søkendes behov tas i bruk.

Denne samlingsformen har klare evangeliske hensikter og et misjonalt fokus. Med en puritansk forståelse av kirken som det kristne felleskap og forkynnelsen av trosinnholdet, ble det øvrige redusert til midler for å oppnå dette målet. Med haugiansk optimisme ble teknologi blir tatt i

²⁷ Senn, Frank C., *Four liturgical movements: Restoration, Renewal, Revival and Retrieval*, 65

bruk for å på enkelt og moderne vis nå ut. I Norge er bedehusbevegelsen, Frelsesarméen og pinsemenighetene eksempler på denne vekkelsesbevegelsen.

Renewal

Snur man seg mot folk flest på 1800-tallet, ser man arbeiderklassen. Fattige mennesker ventet på frelse og frigjøring i jordisk forstand. Benediktinermunken Dom Lambert Beauduin (1873–1960) lot seg prege av dette og utformet i 1914 en gudstjeneste som svarte på menneskenes nød.²⁸ Slik skulle også disse menneskene være fullverdige og aktive deltakere i gudstjenesten. Ved overgangen til 1900-tallet blir dette starten på en ny fornyelsesbevegelse i kirken. Beauduin forankret gudstjenestelivet i felleskapet av de troende. Hans teologi tok utgangspunkt i den inkarnerte Jesus som ble rammet av verdens lidelse. På grunnlag av Jesu menneskelighet begrunnet han menneskeverdet. Dette førte videre til en fornyet forståelse av kirken som Kristi kropp. Denne kroppen av troende skal skape enhet i en fragmentert verden. Jesu offer skulle også være modell for de troende når det gjaldt å ofre sitt eget for hele verdens liv.²⁹ Dette er det som i egentlig forstand kalles Den liturgiske bevegelse ettersom den hadde folk flest i tankene. Beauduin forutsatte i en slik gudstjeneste at lekfolk deltok aktivt i liturgien³⁰. Lekfolket fikk fra nå av innpass som medliturger i gudstjenesten.

Det var disse tankene som Det annet vatikankonsil hentet opp og skrev inn i Sacrosanctum Concilium §14. Under Det annet vatikankonsil 1962-1965 ble den katolske kirkes gudstjeneste drøftet, revidert og oppdatert. Konsilet ønsket å nærme seg samtidens uttrykksmåter i gudstjenesten. Morsmålet ble anbefalt som kirkespråk, lekfolk fikk mulighet til å medvirke i gudstjenesten og musikkuttrykket skulle bli mer forståelig for kirkegjengerne. Hensikten med dette var at menigheten skulle få større grad av eierskap til gudstjenesten. I stedet for å be sine egne andakter, skulle kirkegjengerne nå bli med å feire kirkens gudstjeneste. Den liturgiske bevegelse, initiativet fra bla. Beadeuin, når en milepæl når Det annet vatikankonsil formaliserte ønskene fra den liturgiske bevegelse i dokumentet Sacrosanctum Concilium.³¹ Konsilet vedtar at den gudstjenestefeirende skal være fullstendig aktiv og deltakende i gudstjenesten. Den bibelske forståelsen av hele menigheten som Guds folk i 1. Peter 2,9 blir brukt for å begrunne

²⁸ Jan Terje Christoffersen, *Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet*, 28

²⁹ Merethe Thommasen, *Når dere ber*, 76

³⁰ Ibid. 75

³¹ Frank C. Senn, *Introduction to Christian Liturgy*, 23

vedtaket. Den vedtatte formuleringen er tydelig en motsats mot etablert praksis: *Den hellige mor Kirken har et stort ønske om at alle troende må bli ført frem til en full, bevisst og aktiv deltagelse i feiringen av liturgien, i pakt med selve dens vesens krav, og slik som det kristne folk – «et utvalgt folk, et kongelig presteskap, et hellig folk som Gud kan kalle sitt eget har rett og plikt i kraft av sin dåp».*³²

Konsilet handlet også om andre ting vedrørende kirken i møte med den moderne tid. Dokumentet om gudstjenesten, Sacrosanctum Concilium var imidlertid det første konsilet vedtok. Selve gudstjenesteordningen var klar i 1969. Annet vatikankonsil tydeliggjør den liturgiske bevegelses to anliggender. Gudstjenesten er, mer enn noe annet, det kristne felleskapets handling og dette kristne felleskapet deltar fullt og aktivt i gudstjenesten. Den liturgiske bevegelse ble i stor grad ledet av representanter for den katolske kirke.

Renewal hører til i den andre av den liturgiske bevegelses to faser. I denne bevegelsen ble den felleskristne teologi satt i sentrum. Det essensielle ble viktig ved å rette fokuset mot de sentrale tingene, i trosutøvelsen og i tros læren.³³ Det nåtidige og progressive aspektet ved bevegelsen fikk komme til uttrykk i modernistisk arkitektur. Felleskapet og relasjonene ble viktigere enn før. Den immanente Gud åpenbarer seg i det alminnelige og menneskelige.

For å gjøre det lettere å delta i gudstjenesten ble liturgien forenklet.³⁴ De sentrale religiøse symbolene betones. Hverdagslige ting som *vann, brød, vin, bord, bad*, brukt i gudstjenesten, åpner for det hellige.³⁵ Liturgien skulle være enkel, slik at den var tilgjengelig for folk flest og ikke krevde for mye forkunnskap. Det vokser også fram et visst didaktisk element i liturgien. Menigheten skal læres opp til å forstå. Dette skjer i form av ulike messeforklaringer som våre egne veiledningsartikler i gudstjenesteboken er et uttrykk for.

Renewal er initiativet for å skape nytt språk og praksis i liturgien som flere forstår og opplever aktuelt slik at det styrker folkets deltakelse i liturgien. En særskilt utmynting av den liturgiske bevegelse er *den liturgiske teologien*. Den liturgiske teologi vektlegger gudstjenesten som

³² Fredrik Hansen, P. *Det annet vatikankonsil – dokumenter* (Oslo: St. Olav forlag, 2013), 60

³³ Gordon Lathrop. *Central Things: Worship in Word and Sacrament* (Minneapolis: Augsburg Fortress, 2005), 12

³⁴ Frank C. Senn, *Four liturgical movements: Restoration, Renewal, Revival and Retrieval*, 76

³⁵ Gordon Lathrop, *Holy things: A Liturgical Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 135-137

handlingen i troens og kirken sentrum. De sentrale liturgiske praksiser i den kristne kirke er utgangspunktet for kirkens teologi. Frank Senn argumenterer for en fornyet oppmerksomhet på gudstjenesten som hendelse og kroppslig aktivitet.³⁶ Menneskekroppens plass og rolle i frelseshistorien og troens mysterium løftes frem. I tillegg forklares sakramentenes opprinnelse som fysiske hendelser og menneskelige aktiviteter. Dåpen, nattverden er ikke symboler som minner om og peker mot et bad og et måltid, men det er et bad og et måltid. Senn hevder at sider ved liturgien og teologien utelates dersom kun ordene i ritualene tillegges signifikans.³⁷

En følge av dette er at kirkens liturgi, dens gudstjenestefeiring, er teologiens første og største teologi. Dette kaller Aidan Kavanagh primærteologi. Gordon Lathrop bruker også denne betegnelsen. Det skjer en vending fra at teologi skal forme liturgien til at liturgien blir kirkens primære trosuttrykk. Dette kalles *Lex Orandi Lex Crecedi*, bønnens lov er troens lov. Det skjer også en vending fra det indre personlige bønneliv til livet her og nå: Dette danner også grunnlag for kirkens beskjeftigelse i samfunnsspørsmål og å engasjere seg politisk.

Full og aktiv gudstjenestedeltakelse innebærer en betoning av at mennesker kommer sammen, med hele seg, og feirer gudstjenesten. Med dette får også kroppen og sansene en større viktighet. Dette er en kontrast til den tidlige lutherske gudstjenesten som primært vektla ordets forkynnelse. I tillegg innebærer programmet fra det annet vatikankonsil at menigheten selv, samlingen av enkeltmenneskene, er gudstjenestens subjekt. I kraft av det allmenne prestedømmet og dåpen - gjennom å feire gudstjenesten, delta med sang, bønn og bevegelse - skapes mening hos den enkelte. Denne deltakelsen i seg selv blir vel så viktig som forkynnelsen av ordet. I Norge er liturgireformene fra 1977 og 2011 inspirert av disse forbildene.

Retrieval

Den fjerde og siste bevegelsen i Senns mønster er *Retrieval*. Den er først og fremst å forstå som en syntese av de foregående bevegelsene, som oppstod på 1980 tallet og er fremdeles i utvikling. Det viktigste ved *retrieval* er at gudstjenesten og liturgien mer enn noe annet er en erfaring av Gud. Dette fører til en økt betoning av det spirituelle og den transendente Gud. De menneskelige følelsene forstås som en reaksjon på dette hellige møte med Gud.

³⁶ Frank Senn C., *Embodied Liturgy – Lessons in Christian Liturgy* (Minneapolis: Fortress Press, 2012), 29.

³⁷ *Ibid.*, 92

Gudstjenesterommene som utformes under *retrieval*, anvender mer allmenne modaliteter, som ikke krever å forklares.³⁸ Kirkerommet skal framelske stemninger som er menneskelig gjenkjennbare. *Retrieval* er ønsket om å ta i bruk uttrykksformene fra fortiden ikke for historiens skyld, men fordi de er egnet til å dekke spirituelle behov. Et mylder av artefakter og handlinger fra ulike tradisjoner og ulike tider finner sin plass i gudstjenesten. Handlinger som lystenning og prosesjon tillegges mer mening enn leste og talte ord. *Retrieval* er det liturgiske uttrykk for postmodernismen. Fenomener herfra lar seg lett å kjenne igjen i Den norske kirkes gudstjenestereform av 2011, og i den erfarte menighetshverdagen. Pilegrimsvandringer, retreatbevegelsen, Taize og Iona, er også aktuelle eksempler.

Jeg vil nå gi en fremstilling av gudstjenestens fornyelse i henholdsvis den katolske kirke, den lutherske kirke og den norske kirke fra reformasjonen frem til i dag.

Katolsk gudstjenestefornyelse

Gudstjenestefornyelsen i den katolske kirke kom i kjølvannet av reformasjonen. Ved konsilet i Trient, fastla den katolske kirke i 1570 gudstjenesteordningen som var norm helt fram til 1960-tallet. Dette var motreformasjonens gudstjenesteordning. Gudstjenesten var strengt konfesjonell med betoning av kirkens lære og messeteologi. Gudstjenesten videreførte ellers praksisen fra middelalderens gudstjeneste. Presten ba bønnene, mens menigheten med sine rosenkransbønner nærmest hadde individuelle andaktsstunder i benkene. Det var særlig denne pasifiseringen og privatiseringen av messen enkelte reformivrige opponerte mot gjennom den liturgiske fornyelsesbevegelsen i det 20. århundre.

Protestantisk og luthersk gudstjenestefornyelse

Middelalderens gudstjeneste var vanskelig å forstå for folk flest.³⁹ Messen foregikk på latin, og strukturen var komplisert. De teologiske mønster i urkirkens gudstjeneste ble tilslørt i løpet av middelalderen. Luther forsøkte derfor å gjenopprette den katolske kirkes gudstjeneste gjennom å innføre morsmålet som kirkespråk, samt gjøre gudstjenesten enklere og mer forståelig for folk flest. Dette skjedde i 1523 /1526. Konkret fikk dette uttrykk i gudstjenesten ved at menighetens salmesang tok over for kirkekorene og nye salmer ble skrevet slik at det var enklere for menighetene å delta i liturgien. Menighetssangen ble forstått som menighetens respons på prestens tilsagn og sammen skulle disse to aktørene utgjøre en dialog. Det ble også vanlig å ha

³⁸ Frank C. Senn, *Four liturgical movements: Restoration, Renewal, Revival and Retrieval*, 77

³⁹ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim. *Når dere ber* (Oslo: Verbum, 2013), 60

en lek klokke som ved gudstjenestens innledning og avslutning. Dessverre lyktes ikke Luther helt med å gjøre gudstjenesten tilgjengelig. Liturgien var preget av presist teologisk språk som skulle bære reformasjonens program. Prekenen ble gudstjenestens dramaturgiske høydepunkt og det lyktes ikke heller for den lutherske kirke å gjøre nattverden til en normal foreteelse. Den lutherske gudstjeneste ble ordtung og for mange nokså utilgjengelig. De geistlige, med sine ord og handlinger, var gudstjenestens handlende subjekt, mens menigheten langt på vei forble passive tilhørere eller mottakere. Den rette lutherske lære og den enkeltes gudsrelasjon fikk oppmerksomhet i gudstjenesten på bekostning av oppfattelsen av gudstjenesten som en handling for hele felleskapet.

Tross ulik troslære fant både de lutherske, katolske og ortodokse kirkene felles interesse i fornyelse for av en felles ordo og forenklet gudstjeneste. Derfor ble den liturgiske bevegelse en økumenisk størrelse. Den katolske kirkes forsterkning av kirkegjengerens rolle som gudstjenestefeirende forsamling samsvarte godt med den lutherske lære om det allmenne prestedømme. Dette bidro til at den liturgiske bevegelse bredte seg utover den katolske kirke. Revitaliseringen av det allmenne presteskap gjorde at den enkelte gudstjenestedeltaker, teologisk sett, fikk et mer aktivt forhold til messen. *Renewal* bevegelsen har også gjort seg gjeldende i vår tid gjennom Gordon Lathrops program.⁴⁰ Ved å fokusere på sentrale handlinger og artefakter i trosutøvelsen, oppnådde man også en økt økumenisk rekkevidde ettersom de sentrale handlingene og artefaktene fra oldkirken gjerne er felles for flere kirkesamfunn.

Liturgisk fornyelse i Norge

I 1685/1687 ble salmemessen innført. Menigheten deltok i større grad i liturgien gjennom sang, både salmer og bønner på melodi. På 1880-tallet ble det satt i gang en liturgisk revisjon som ledet frem til ny liturgisk ordning med prosamessen i 1887. I denne ble det lagt vekt på dialog mellom liturg og menighet. Gustav Jensen (1845-1922) stod for reformarbeidet.⁴¹ Som et uttrykk for den første fase av den liturgiske bevegelse, *Restoration*, var Jensen opptatt av at gudstjenesten skulle forstås som en felleskapshandling. Nøkkelen i Gustav Jensens forståelse av gudstjenesten er at den er en øvelse for menigheten i troens liv, Åndens liv, i Gud.⁴² I gudstjenesten blir menigheten invitert inn til å leve frelseshistorien. Slik er gudstjenesten et

⁴⁰ Gordon Lathrop. *Central Things: Worship in Word and Sacrament*, 12

⁴¹ https://nbl.snl.no/Gustav_Jensen Hentet: 09.12.2016

⁴² Jan Terje Christoffersen, *Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet*, 27

utdrag av kristenlivet og står i sammenheng med hverdagen utenfor gudstjenesten. Gudstjenesten tar utgangspunkt i syndereens behov for nåde og hvordan dette blir møtt i prekenen hvor lov og evangelium forkynnes. Deretter inviteres synderen frem til nattverden hvor soningen for syndene mottas. Menigheten forstås som et *kommunio* som samles og ber kirkens bønn sammen. Dette står i kontrast til et stadig mer individualistisk samfunn og et stadig mer privatisert fromhetsliv.

1889-ordningen har et visst individualistisk drag gjennom ord-delen. I nattverden vektlegger nattverdbønnen at vi forenes med Kristus som grenene med vintreet. Her går man fra jeg til vi. Det kritiske var at fremdeles ble nattverd bare feiret unntaksvis, i strid med hva Jensen drømte om. 1920-liturgien ble en ferdigstillelse av 1889-ordningen. Gustav Jensen var ikke med på dette arbeidet, men det er klare forbindelser mellom 1889 og 1920.

Gustav Jensens liturgi fra 1887 var i praksis i bruk til 1977.⁴³ I 1977, 15 år etter at den katolske kirke vedtar Annet vaticankonsil, vedtar Den norske kirke en ny liturgi. Denne er inspirert av Den liturgiske bevegelses anliggender slik de er uttrykt i Det annet vaticankonsil, samtidig som den ivaretar norsk kirketradisjon. Gudstjenesten fra 1977 kan forstås som en restaurering av 1920. I 1977 tas Bibelske salmer i bruk og den frivillige klokkertjenesten får større plass i gudstjenesten gjennom tekstlesningen. I 1992 trekkes hele menighetens liv ytterligere inn i gudstjenesten gjennom den diakonale forbønn. Det går ikke mange år før Den norske kirke på nytt fornyer gudstjenesten i 2003.

Frem mot gudstjenestereformen i 2003, preger to hovedanliggender formingen av aktiv deltakelse i gudstjenesten, ovenfra og nedenfra. Ovenfra kommer etterhenget fra den liturgiske bevegelse med idealer om roller, mønstre og ritualer. Det motiveres til å forstå hele menigheten som ett kollektiv som aktivt subjekt i gudstjenesten som en hel kropp i kirkebenkene. I Frank C. Senns mønster er disse *restoration* og *renewal*. Nedenfra kommer ønsket om at menighetenes øvrige liv skal ta plass i gudstjenesten. Idealet er at flest mulig enkeltbidragsytere, gjerne kor og musikere, skal frem på podiet. Frank Senn forstår disse ønskene som uttrykk for ønsket om *revival* og *retrieval* i gudstjenesten. Sammen går disse prosessene inn i gudstjenestereformen.

⁴³ Merethe Thommassen, *Når dere ber*, 73

I Den norske kirkes gudstjenestereform presenteres involvering sammen med stedegengjøring og fleksibilitet som tre kjernebegrep som gudstjenestereformen skal funderes på. Involvering innebærer blant annet en aktualisering av den liturgiske bevegelses anliggende om full og aktiv gudstjenestedeltakelse.⁴⁴ ⁴⁵ Det er først og fremst menigheten som feirer gudstjenesten og gudstjenesten skal preges av dette fellesskapet. Gudstjenestereformen lanseres derfor under overskriften «Sammen for Guds ansikt». I forlengelsen av dette blir det viktig at gudstjenesten er relevant og angår menneskers aktuelle livssituasjoner. Dette er i tråd med forbildene i den liturgiske fornyelse i det 20. århundre, slik dette framkommer i gudstjenestebokens veiledningsartikler:

«I gudstjenesten kommer mennesker sammen for å søke Gud... I gudstjenesten møter Gud oss som den nærværende og handlende. Menigheten lever av at Gud handler gjennom nådemidlene, Ordet og sakramentene. Når evangeliet leses og brødet brytes, trekkes vi inn i det som skjer, og blir samtidige med det. Her gjelder det som kalles Guds evige nå, og ikke de begrensninger som tid og sted ellers setter for vårt liv.»⁴⁶

Menneskene som samles til gudstjeneste, er tilstede for å synge, be og bekjenne og lese om sin tro til, for og med hverandre. Foruten prekenens forkynnende karakter, er det ikke så mye et bearbejdet budskap som skal formidles, som en gudstjeneste og et gudsnærvær som skal feires sammen.

Gudstjenestereformen i 2011 kom med tre veiledende ressursdokumenter som forklarer hvordan liturgien skal forstås og brukes. *Hellig handling, hellig tid, hellig rom* danner et grunnlag for hvordan Den norske kirkes gudstjeneste skal forstås. Dokumentet tydeliggjør vektlegging av gudstjenestens vi. Dette er et tydelig ekko fra Den liturgiske bevegelse og gudstjenesten som fellesskapets handling. Gudstjenestens evige nå er et uttrykk i dokumentet som fastsetter gudstjenesten som en hendelse i øyeblikket som rommer hele det frelseshistoriske drama. Gudstjenesten finner også sted på et fysisk sted blant et virkelig folk med sine tradisjoner

⁴⁴ Ibid. 71

⁴⁵ Kari Veiteberg, «Gudstjenesten som ei hendelse med handlingar» i *Gudstjeneste på ny*, red. Geir Hellemo. (Oslo: Universitetsforlaget, 2014), 32

⁴⁶ Den norske kirke, «Hellig rom, hellig tid, hellig handling» i *Gudstjenesteboken*, 2

og sin kultur. Gudstjenesten feires altså ikke i et tomrom, men oppstår idet evangeliet møter jordsmonnet. I dette finnes spennet mellom tradisjon og fornyelse.

4 Teori

4.1 *Sosialsemiotikk og multimodalitet*

Sosialsemiotikk er et verktøy for å forstå hvordan mennesker handler sammen. Multimodalitet er et begrep innenfor sosialsemiotikk som betegner fenomenet der flere forskjellige kommunikasjonsmetoder brukes sammen for å formidle det samme meningsinnholdet. Gunther Kress forstår multimodalitet som et forsøk på å forstå og fortolke tekster som samhandler med hverandre og skaper og formidler mening. En modalitet er en måte å skape mening på og er dermed en ressurs for kommunikasjon. Multimodalitet betegner meningsskapning gjennom en kombinasjon av to eller flere typer slike tegnsystemer. «Kommunikasjon på mange måter», kan være en grei betegnelse på multimodalitet. Kress opererer dermed med et utvidet tekstbegrep som ikke avgrenser seg til bokstaver, ord setninger og avsnitt, men omfavner symboler, tegn, farge, form, bilder, video og rom. Han forholder seg til den teknologiske utviklingen og dens betydning for meningskapningen. Det handler om en utvikling fra tekst på papir til interaktivitet og kreative uttrykksformer gjennom mange ulike medier.

Kress' tenking omkring multimodalitet er aktuell for problemstillingen fordi den kan hjelpe til en helhetlig tenking omkring meningskapning i gudstjenesten. Den multimodale meningskapningen foregår allerede i gudstjenesten, men Kress gir språk og forståelsesramme for det som allerede skjer. Å forstå en gudstjeneste som multimodal kommunikasjon gir hjelp til å finne projektoren og lerretets plass som en modalitet blant mange når den bidrar til meningskapning. Multimodaliteten anerkjenner de ulike modaliteters kommunikative egenskaper, men søker likevel å skape en sammenhengende helhetlig meningskapning i kommunikasjonen. Gunter Kress tar for eksempel et oppgjør med tanken om at en nyhetsartikkel først og fremst er en tekst, som i andre rekke er illustrert med et passende bilde. Kress forstår hele saken, bildet, bildeteksten og avsnittene som nyhetssaken. Meningskapningen skjer gjennom flere modaliteter, som hver utgjør et tegn.

Til grunn for Gunther Kress forståelse av mening og tegn ligger Pierces triadiske modell for kommunikasjon gjennom tegn. Tegnet, meningen og fortolkeren utgjør en trekant som samvirker for å skape mening fra tegnet hos fortolkeren. Dette står i kontrast til tradisjonen etter Saussures. Her gis tegn mening fra andre kombinasjoner av tegn og mening og ikke fra en fortolker.⁴⁷

⁴⁷ <https://snl.no/semiotikk> Hentet:07.12.2016

Det er altså ikke tilstrekkelig å skape mening bare med et tegn og en bakenforliggende betydning. En tredje aktør, fortolkeren, gir tegnet mening. I denne sammenhengen er dette leseren, mottakeren av den intenderte kommunikasjonen. Det er hos leseren mening skapes. Som Kress skriver: «*In semiosis the active. sign is made rather than used*»⁴⁸

Det følgende vil bygge på Gunnfrid Øieruds doktorgradsavhandling om kommunikasjon i gudstjenstester. Avhandlingen hennes behandler ikke skjermer, slik jeg gjør, men den forstår de ulike artefaktene og delene av gudstjenesten som modaliteter.⁴⁹

En vanlig motivasjon for å tilføre flere modaliteter i en kommunikasjonssituasjon er at den kommunikative kvaliteten av meningsskapingen økes når flere forskjellige modaliteter inngår i kommunikasjonen. Den samme meningen medieres gjennom ulike sanser og på forskjellige måter. Mennesker observerer verden rundt seg gjennom sansene. Folk legger merke til ulike ting utfra deres forkunnskap og interesser. Likevel vil en sammensatt gruppe legge merke til det samme når det gjelder noen hendelser eller kommunikasjonsforsøk. Noen hendelser fremstår som intersubjektive. Noen modaliteter i en multimodale kommunikativ helhet er mer bemerkelsesverdig enn andre og dette er ofte felles for hele gruppen.⁵⁰ Et eksempel: Når det plutselig blinker blått lys over himmelen, vet alle at det er lyn.

Begrepet for dette fenomenet i multimodal kommunikasjon er *Saliency*. «Fremtredelse» blir gjerne brukt i norsk litteratur om emnet. Begrepet beskriver hjernens evne til å vurdere hva som er mest viktig i en strøm av informasjon, der den ikke kan forholde seg aktivt til alle sanseintrykk, alt den observerer.⁵¹ I en kompleks multimodal kommunikasjon vil noen ting utmerke seg i mengden. *Sailence* er at noen ting utmerker seg og trer frem av helheten.

“*Sailence can create a hierachy of importance among the elements eselecting some as more important and more worhty of attention than others.*”⁵²

⁴⁸ Gunther Kress, *Multimodality*, 58

⁴⁹ Øierud, *Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere*, 40

⁵⁰ Ibid. 40

⁵¹ Ibid. 39

⁵² Gunther Kress, *Multimodality. A semiotic approach to contemporary communication*. (Abingdon: Routledge, 2010), 131

Det som er *salient* tiltrekker seg oppmerksomhet, mer enn de andre modalitetene og inntrykkene. Det som karakteriserer disse modalitetene som er allment bemerkelsesverdige, det som er *salient*, er at det representerer et brudd eller avvik fra de øvrige delene av kommunikasjonen. Dette bruddet kan enten være temporalt, som et lyn på himmelen bryter med nattens mørke eller romlig der en rød sykkel står parkert sammen med rekke med svarte sykler. Ulikheter, kontraster, det som er forskjellig fra det andre, styrer oppmerksomheten mot seg selv. Ting i bevegelse vil utmerke seg blant ting som står stille, og unormalt store ting vil ta oppmerksomheten bort fra en mengde små ting i samme synsfelt. Sterke inntrykk havner øverst og lengst fremme hos mottakerens bevissthet. Dette er *saliency*. På grunn av vår begrensede evne til å konsentrere oss om flere ting på en gang, vil vi miste oppmerksomheten vi eventuelt hadde på de andre mindre merkverdige modalitetene. Vi kan ikke ha full oppmerksomhet på flere aktiviteter samtidig. En modalitet vil være den mest framtrædende. Enkelt forklart: Hvis brannalarmen går, blir den umiddelbart det største bruddet med det øvrige. *Saliency* slår inn og alarmen får alles oppmerksomhet.

Saliency virker også i kulturell semiosis. Kulturelle symboler som det norske flagget eller kongen er også avvik; kongen på grunn av sin status over andre mennesker og flagget på grunn av sin kulturelle status. De får dermed oppmerksomhet. *Saliency* finnes innenfor den enkelte modalitet og på tvers av modaliteter. I løpet av et handlingsforløp, for eksempel en gudstjeneste, veksler de forskjellige modalitetene på hvor framtrædende ulike deler er. De fem delene i gudstjenesten har hver sine tematiske tyngdepunkt med tilhørende artefakter. Den som kommuniserer multimodalt kan utnytte *saliency* og påvirke og styre hvilke modaliteter som skal være sentrale. Dette kan gjøres ved å redusere noen modaliteter og styrke andre. I gudstjenesten er det ikke tilfeldig hvilke modaliteter som skal være salient og ikke. Øierud peker på at *saliency* er et nøkkelbegrep i meningsskapingen ettersom det er *saliency* som styrer hvilken mening som skal skapes. De som planlegger en gudstjeneste bør derfor sørge for at de modalitetene som skal være den som mottakerne forholder seg til, blir den som utmerker seg. Den som planlegger kommunikasjon kan derfor bestemme hva som skal få oppmerksomhet ved å la dette skille seg ut. Mottakeren av kommunikasjonen vil gradere de ulike modalitetene og konsentrere seg om en enkelt modalitet. I god tro kan man altså legge til den ene modaliteten etter den andre i håp om å skape nærhet og kommunisere bedre, selv om det ikke alltid er til det bedre.

4.2 Deltakelse i gudstjeneste

Gudstjenestereformen er motivert av ønsket om at gudstjenesten skal forandres slik at den får større oppslutning og at den får økt kvalitet.⁵³ Deltakelse i en gudstjeneste er å bli gitt muligheten til å være med i felleskapet gjennom de handlingene som foregår i gudstjenesterommet. Det er å forstå som en tilrettelegging og invitasjon til deltakelse.⁵⁴ For å øke deltakelsen i gudstjenesten er det en forutsetning at den fremmøtte gis mulighet til å delta.⁵⁵ For å operasjonalisere deltakelsesbegrepet har jeg benyttet Øieruds begrep, modelldeltakeren om den intenderte deltaker eller impliserte leseren av gudstjenesten.

Gunnfrid Ljones Øieruds doktorgradsavhandling fra 2013 har tittelen Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere. Dette var et empirisk prosjekt som forsøkte å identifisere muligheter og tilrettelegginger og roller som mennesker kan tre inn i for å delta. Invitasjoner til roller der man deltar. Begrepet modelldeltaker er en videreutvikling av Umberto Ecos begrep modelleser. Modelleseren er en leser-i-teksten, en tekstlig skapt leserrolle som en faktisk leser må nærme seg og tre inn i for å aktualisere og forstå en tekst på en adekvat måte.

Et sentralt spørsmål i analysen av hvilke modelldeltakere som skapes i feirede gudstjenester, er hvilken meningsskaping det legges til rette for. Mening forstås her bredt, som både tanker, handlinger, følelser og relasjonstilknytt mening. Et annet sentralt spørsmål er hva som forutsettes av blant annet kunnskaper, evner, erfaringer, holdninger og preferanser, for å skape slik mening. Øieruds forståelse av deltakelse innebærer en felles meningsskaping. At de involverte tar del i det som skjer gjennom å selv virke det til handling.

Modelldeltakere er roller som det er enkelt for folk å tre inn i slik at de deltar i gudstjenesten og dermed inkluderes.⁵⁶ Deltakelse forstås både som de deltakerne som får synlige spesifikke oppgaver og hele menigheten, som i kraft av å være tilstede og delta på salmesang, handler, deltar og konstituerer gudstjenesten. Dersom det skapes en deltakerrolle som den gudstjenestefeirende kan nærme seg, da passer gudstjenesten for vedkommende. Dette fører til verdsetting og forståelse av det som skjer i gudstjenesten. Deltakelsen gjør også at den gudstjenestefeirende opplever seg inkludert i felleskapet. For mange forutsetninger og krav

⁵³ Jan Terje Christoffersen, *Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet*, 24

⁵⁴ Kari Veiteberg, *Gudstjeneste på ny*, 73

⁵⁵ Martin Modeus, *Mansklig Gudstjeneste*, 79-88

⁵⁶ Hallvard Mosdøl, *Gudstjeneste på ny*, 180

skaper en smal deltakerrolle. Få får plass, få føler seg medregnet og dette reduserer ønsket om selv å delta. En slik deltakertilrettelegging kan være en modalitet. Øierud omtaler gudstjenesteprogrammet og salmeboken i sitt prosjekt som deltakelseshjelp.⁵⁷ Hun peker på hvordan bruk og utforming av denne gir signal om at den tilrettelegger for de som ikke kan salmen eller kjenner gudstjenestens gang fra før.

4.3 Mening og nærvær

I boken *Production of Presence* forklarer Hans Gumbrecht hvordan nærvær og tilstedeværelse *presence*, er meningsskapende hos mennesker. Ved å konsentrere oppmerksomheten vår mot bare det som skal forstås og som er logisk, hevder Gumbrecht at man går glipp av sentrale kvaliteter ved tilværelsen som nærvær kan tilføre. Med dette utfordrer han vår tids vektlegging av rasjonell meningsskapning. Gumbrecht etablerer to kategorier for å forstå disse ulikhetene. Disse to kaller han meningskultur og nærværskultur.⁵⁸ Dette er to idealtyper som alle menneskelige situasjoner og relasjoner har innslag av. I virkeligheten er ingen situasjoner i helt rene nærvær- eller meningskulturer, men det er hensiktsmessig å bruke denne todelte modellen for å kategorisere for eksempel to ulike måter å forstå hva en gudstjeneste er. *Production of Presence* omtaler ikke gudstjenester spesielt, men gudstjenester kan inngå i det han omtaler som *cultural event and aesthetic experiences*. Jeg skal nå beskrive disse to kulturene. De to idealene fra kulturene er til hjelp for å forstå hva en gudstjeneste er.

Gumbrecht hevder meningskulturen dominerer i vår del av verden og historien. Vår antropologi lærer at hodet er menneskets viktigste sted og fungerer som bolig for sjelen. Mennesket er et selvstendig selv, som agerer med verden utenfor kroppen. Kunnskap i en meningskultur har verdi bare dersom den er opprettet som et stykke tolkning av verden. Fysiske ting har verdi når de fungerer som tegn som peker frem eller opp til den egentlige bakenforliggende meningen. Platons idelære er ikke langt unna. Når meningen er oppdaget, er tegnet i seg selv ikke interessant lenger. Fysiske ting blir dermed overflødig og unødvendig, i beste fall pynt eller dekor. Hendelser er bare verdifulle om de gir målbare resultater som innovasjon, fremgang eller overraskelse. Gumbrecht bruker en politisk diskusjon som et eksempel på en hendelse i en meningskultur hvor disse ideene står høyt.

⁵⁷ Øierud, *Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere*, 103

⁵⁸ Hans Ulrich Gumbrecht, *Production of Presence – What meaning cannot convey*. (Stanford, CA: Stanford University Press, 2004), 78

I skarp kontrast til meningskulturer finnes nærværskulturer. Gumbrecht innfører dette begrepet for å omfatte det som svarer på det mangelfulle ved mening, tolkning, hermeneutikk og analyse.⁵⁹ I nærværskulturen er hele kroppen, fysisk og psykisk, verdsatt og viktig. Menneskekroppen forstås som en del av verden. Derfor har også fysiske ting verdi i en nærværskultur. Hendelser er viktige selv om de ikke fører til innovasjon, overaskelsesmomenter eller sterke inntrykk. Hendelsene er ritualer som har verdi i seg selv uten at de peker ut og bort fra hendelsen. Gumbrecht bruker nettopp nattverden som et eksempel på en nærværshendelse.

Om Gumbrecht har rett, vil mennesker etter hvert gjenkjenne lengselen etter nærvær i sin egen tilværelse og på nytt oppsøke handlinger, praksiser og fysiske gjenstander. Mennesket lar seg med andre ord ikke lure av, bli tilfreds av, effektive digitale forenklinger av tilværelsen.

*“Western culture can be described as a process of progressive abandonment and forgetting of presence, some of the special effects produced today by the most advanced communication technologies may turn out to be instrumental in reawakening a desire for presence.”*⁶⁰

Handlinger som på det rasjonelle plan egentlig er overflødiggjort av teknologi, men som holdes vedlike av mennesker, fordi de synes å tilføre noe som det teknologiske alternativet ikke gjør. Dette fenomenet gjør seg til kjenne i vår virkelighet i begeistring for postkort, håndarbeid, pakkegaver eller flanellografens renessanse. Dette kan forstås i sammenheng med den stadig fremvoksende interessen for eldre teknologi og designidealer de siste tiårene. Vinylplater, retro, gjenbruk og *vintage* er gjort trendy av hipsterbevegelsen.⁶¹ Dette finner også samsvar i det gudstjenesteidealet Frank Senn kaller *Retrieval*.

Gumbrechts skille mellom nærvær og mening er noe ensidig. Både mening og nærvær er viktig. Det er ikke slik at alt som er mening er negativt og alt som skaper nærvær i en gudstjeneste er positivt. En god gudstjeneste balanserer disse to aspektene. Kirkens utfordring er at meningen er overrepresentert i vår kultur, i og utenfor kirken, og meningen trenger en motvekt for å bli balansert.⁶² Vi går glipp av aspekter ved livet og troen om vi ikke tar høyde for

⁵⁹ Gumbrecht, *Production of Presence*, 49

⁶⁰ Ibid. XV

⁶¹ <https://tv.nrk.no/serie/hipsters/koid23007115/sesong-1/episode-1> Hentet: 13.12.2016

⁶² Gumbrecht, *Production of Presence*, 16

nærvær dimensjonen ved tilværelsen. Konkret kan dette gjelde positive erfaringer med Gud og positive opplevelser og møter med andre mennesker i menigheten. Nærværet trengs mer enn noen gang, hevder Gumbrecht.

Nærvær kan skapes av materialitet. Et artefakt er et menneskeskapt objekt.⁶³ I meningsskaping tillegges gjerne artefakter mening. For Gumbrecht er disse viktige for å skape opplevelsen av tilstedeværelse i kraft av å være fysiske. Materialitet skaper tilstedeværelse. Også Gunther Kress konkluderte med lik verdsetting av materialitet som kommunikativ kvalitet som Gumbrecht.⁶⁴

En forutsetning for å delta i og involveres i gudstjenesten er å være fysisk tilstede. I tillegg er det nødvendig å erfare at man er tilstede. Graden av denne opplevde tilstedeværelse, hevder Gumbrecht, avhenger av graden av nærvær.⁶⁵ For å være tilstede, må du være nær. Avstanden mellom en person og det den skal møte, må være kortest mulig. Det er sammenheng mellom nærvær og fysiske objekter i gudstjenestedeltakerens nærhet. Artefakter som er foran oss, som vi kan nå og berøre med kroppene våre, gjør at vi opplever at vi er tilstede sammen med artefakten.⁶⁶ Det håndgripelige, *tangible* oppleves nærere for mennesker enn det som ikke er håndgripelig. Artefakter vil derfor fremstå som tydelige modaliteter. Modaliteters materialitet er en nøkkelegenskap når kommunikasjonens kvalitet skal vurderes. Det er lettere å kommunisere effektivt med noe man kan ta på.

⁶³ <https://snl.no/artefakt> Hentet: 05.12.16

⁶⁴ Gunther Kress, *Multimodality*, 76

⁶⁵ Gumbrecht, *Production of Presence*, 12

⁶⁶ *Ibid.* 17

5 Gudstjenesteobservasjoner

5.1 Metodiske overveielser

På hvilken måte påvirker den økte bruken av projektor menighetenes gudstjenesteliv og hva er sammenhengen mellom projektorbruken og den fulle og aktive deltakelse og involvering som gudstjenestereformen i Den norske kirke målbærer? For å finne svar på dette har jeg flere valgmuligheter når det gjelder å komme frem til et datamateriale. Jeg har i innledningen definert at jeg forstår involvering som samhandlingen mellom prest og menighet og hvordan menigheten forholder seg til artefaktene i gudstjenesten. Dette innebærer å se på gudstjenesten som en kommunikativ og multimodal hendelse. Det finnes flere metodiske tilnæringer for å forske på menigheters bruk av projektor i gudstjenester og hvordan dette påvirker involvering.

Jeg kan velge en kvantitativ tilnærming til forskningen, der jeg for eksempel inviterer alle norske menigheter til spørreundersøkelse. I den kan jeg spørre om det brukes projektor, i hvilken grad man opplever å bli involvert i gudstjenesten og om man liker å bruke projektor eller ikke. Jeg er imidlertid tvilende til at en slik kvantitativ tilnærming kan gi noe særlig ny innsikt i tematikken, annet enn en grei kartlegging av dagens situasjon. Derfor ønsket jeg å gjennomføre en kvalitativ studie av et lite utvalg enkeltsituasjoner og la disse representere hva som skjer på feltet i vår tid. Fokusgrupper, intervju og deltakende observasjon er metoder innenfor kvalitativ forskning.⁶⁷ Dersom oppgaven min hadde dreid seg mer om hva prester og mennesker i kirken mente om bruk av projektor, kunne jeg valgt en av intervjuformene for å finne ut hvilke meninger de hadde.

Denne oppgaven handler om hvordan en menighet oppfører seg når de feirer gudstjeneste og hvordan gudstjenesten som hendelse lever opp til ønsket om økt involvering. Folks ord om meninger om projektor er derfor ikke interessant for forskningsprosjektet. Jeg ville observere gudstjenestene selv og se projektorene i aksjon og være tilstede når menigheten feiret gudstjeneste. Den mest hensiktsmessige empiriske forskningsmetoden er derfor deltakende observasjon⁶⁸. Jeg vil observere gudstjenester der projektor blir brukt. Øierud stod ovenfor en lignende problemstilling i hennes studie av kommunikasjon og modelldeltakere i gudstjenesten. Også i denne studien ble observasjon brukt som hovedmetode.

⁶⁷ Alan Bryman, *Social research methods*. (New York: Oxford Press, 2012), 495

⁶⁸ Ibid. Kapittel 19

Ved hjelp av ulike metoder, kan observasjonene prøves mot teorigrunnet. En metode som er foreslått av Bryman, og som er vanlig i lignende forskning, er *Grounded theory*.⁶⁹ Her kan man enten velge en deduktiv metode og starte prosessen med en teori og en rekke antakelser om et saksforhold. Observasjonene vil bekrefte eller avkrefte denne teorien. Alternativet, induktiv metode, er å ta utgangspunkt i observasjonene og i etterkant undersøke om teorien stemmer overens med disse og å forhåpentligvis komme frem til nye teorier. Min observasjon vil være *abduktiv*, en kombinasjon av induktiv og deduktiv tilnærming. Gjennom å bevege meg frem og tilbake mellom teori og praksisfelt søker jeg å avdekke det som finnes av mønstre og lovmessigheter i den observerte praksisutøvelsen. Når jeg deltar på en gudstjeneste er jeg med på et kjent ritual. Jeg har med meg min erfaring og bakgrunnskunnskap som både kirkegjenger, teologistudent og tekniker.⁷⁰ Jeg møter gudstjenestene med min kunnskap, erfaring og mine antakelser og jeg er åpen for andre forhold. Jeg kan velge mellom å la det være synlig at jeg observerer gudstjenesten eller jeg kan gli inn i forsamlingen ubemerket, *overt* eller *covert*. For ikke å forstyrre gudstjenesten eller påvirke resultatet velger jeg å opptre som en vanlig kirkegjenger under observasjonene.⁷¹ Under dåpsgudstjenesten i østlandsmenigheten var det mer krevende å finne rollen som observatør, da jeg var den eneste som ikke var kledd i bunad eller dress.

Det er flere forhold ved min observasjonsmetode som gjør den mangelfull.⁷² Involveringsbegrepet er forstått på to måter. For det første menighetens samhandling med presten. For det andre som samhandling med artefaktene. Det er mange andre faktorer enn projektoren som kan påvirke hvordan menigheten involveres i gudstjenesten. Jeg rekker ikke innom alle gudstjenestene i Norge på en høst. Gunnfrid Øierud observerte tre gudstjenester i anledning sin doktorgradsoppgave. Knut Tveitereid gjorde også et lignende studium av religiøse symboler på ungdomsgudstjenester på kristne festivaler.⁷³ Han hadde to gudstjenester

⁶⁹ Bryman, *Social Research Methods*, 568

⁷⁰ May Britt Postholm, *Kvalitativ metode. En innføring med fokus på fenomenologi, etnografi og kasusstudier*. (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), 100

⁷¹ *Ibid.*, 55

⁷² Svein Aage Christoffersen, «Troens estetiske dimensjon» i *Skjønnhet og tilbedelse*, red. Svein Rise og Knut-Willy Sæther. (Trondheim: Akademika forlag, 2013), 223

⁷³ Knut Tveitereid, *Skjønnhet og tilbedelse*. (Trondheim: Akademika forlag, 2013)

i sitt materiale.⁷⁴ Derfor finner jeg det tilstrekkelig å observere to gudstjenester i forbindelse med dette forskningsprosjektet. Jeg vil ikke kunne si noe om andre gudstjenester enn de to jeg observerer. Det kan hende at mine funn er særtilfeller og ikke fenomen som kan være gjeldene universelt. For å forsøke å unngå dette har jeg valgt to menigheter, som er ulike for å utgjøre et troverdig utvalg, en *sampling* av gudstjenester. I tillegg har jeg i løpet av semesteret denne oppgaven skrives besøkt to andre kirker hvor projektor brukes. Funnene i observasjonen kan likevel anvendes som grunnlag for senere studier av andre menigheter. En svakhet ved å observere gudstjenester der projektor brukes, er at jeg burde observert noen kontrollgudstjenester uten projektor, for å ha noe å sammenligne funnene med. På grunn av oppgavens begrensede omfang og tid, ble dette ikke gjort. Det er mulig å observere enkelthendelser og hvordan det legges til rette for deltakelse, uten å sammenligne det med en annen menighet også. Det er også krevende å observere hvordan menighetens oppførsel og grad av engasjement og aktivitetsgrad endret seg etter hvorvidt skjermen var i bruk eller ikke. Det er svært mange andre modaliteter i sving under en gudstjeneste og det er ikke lett å bevise at menigheten blir påvirket i noen spesiell retning på grunn av skjermen alene.

5.2 *Praktisk fremgangsmåte*

Etter å ha studert temaet teoretisk, vil jeg se om jeg gjenkjenner forhold ved gudstjenesten, som også er drøftet i litteraturen. Jeg kontaktet menighetene jeg ville observere tidlig i prosessen og spurte om tillatelse til å observere en gudstjeneste og å filme den. Østlandsmenigheten brukte bare projektor på noen gudstjenester og hadde heller ikke gudstjeneste hver søndag. Likevel fikk jeg noen observasjoner av gudstjenesten. Jeg gjorde feltnotater underveis i gudstjenesten. Kameraet satt jeg slik at det fanget inn podiet, midtgangen og skjermen. Filmopptakene brukt for å sjekke om jeg hadde gått glipp av noe viktig under gudstjenesten. Selv satt jeg slik at jeg så hvor folk beveget hodene sine. Jeg noterte det jeg observert og opplevde som relevant for problemstillingen. Det var ikke lett å bestemme seg på forhånd nøyaktig hva jeg skulle notere. Jeg observert hvor folk så, om folk sang, om det plutselig skjedde en feil og kollektive responser fra menigheten, som latter eller applaus. Jeg konsentrerte meg også om hva folk gjorde når det skjedde forandringer på skjermen. Også hver gang noen fra podiet omtalte eller refererte til skjermen noterte jeg grundig.

⁷⁴ Hallvard Olavsson Mosdøl, «Strategier for involvering i gudstjenesten. En casestudie av to menigheter». I *Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke*, red. Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavsson Mosdøl, 155-172. (Oslo: Verbum akademisk, 2015), 167

Jeg registrerte mye underveis i gudstjenestene og lot dem gjøre inntrykk på meg. Jeg prøvde å kjenne etter om totalopplevelsen fremstod som planlagt og forberedt på forhånd eller om jeg selv fikk medvirke, bli involvert i feiringen av gudstjenesten. Fikk jeg kontakt med presten? Hvor fremtredende var artefaktene i gudstjenesten. Ble det lagt opp til at jeg kunne delta og hvilken rolle spilte bruken av projektoren i forhold til dette?

5.3 Etisk vurdering

I starten av prosjektet vurderte jeg å bruke videokamera mer aktivt og sette opp flere kameraer fremme i kirkerommet, på alteret eller på flygelet, rettet mot folk. Jeg hadde også planer om å kalibrere bildeutsnittene ved å sammenligne blikkene når gudstjenestedeltakeren kikket på ulike objekter i rommet og dermed måle hva som tok og gav fokus. Aller helst ville jeg gjøre dette uten å spørre eller informere gudstjenestedeltakerne på forhånd. Denne fremgangsmåten fant jeg etisk problematisk.⁷⁵ Å observere en gudstjenestedeltaker på denne måten vil være en invasjon av privatlivets fred.⁷⁶ Det er også uklart hva jeg skulle brukt denne datamengden til. Jeg hadde nesten garantert påvirket resultatet med en slik omstendelig fremgangsmåte. I tillegg, dersom jeg hadde informert gudstjenestedeltakerne på forhånd, hadde de blitt så bevisste på forskningsprosjektet de deltok på, at de med en viss sannsynlighet ville forandret oppførsel. Jeg hadde dermed fått ubrukelige data. Jeg ønsker å skjerme menighetenes omdømme gjennom å generalisere navnene deres. Det ble likevel brukt videoopptak på gudstjenesten. Presten i den aktuelle gudstjenesten hadde på forhånd gitt meg tillatelse til å filme. Under forskningsprosjektet ble opptakene lagret lokalt på fakultetet, og materialet vil slettes etter at prosjektet er gjennomført.

5.4 Presentasjon av vestlandsmenighet

Vestlandsmenigheten holder til ei bygd preget av jordbruk. I soknet bor det 4000 mennesker. Kirken er en ny langkirke godt plassert på en høyde i bygda. Selv har jeg ikke noen forbindelse til denne menigheten, men jeg har hørt rykter om at denne menigheten har en utbredt bruk av tekniske virkemidler i gudstjenesten. Menigheten presenterer seg selv på internett med følgende visjonssetning:

⁷⁵ Bryman, *Social research methods*, 142

⁷⁶ <http://www.nsd.uib.no/personvern/forskningstemaer/deltakende.html> Hentet: 05.12.2016

«Vi vil sjå menneske koma til tru på Jesus og bli frimodige etterføljarar. Vi vil vera ein menighet som er tilbedande, tjenande, utrustande, inkluderande og evangeliserande.»

25. september 2016 gjennomførte jeg observasjon av en gudstjeneste her. Jeg hadde avtalt med presten på forhånd og fikk tillatelse til å observere og gjøre videoopptak av podiet og skjermbildet. Presten bekreftet at det skulle brukes projektor denne søndagen. Denne gudstjenesten var en vanlig gudstjeneste med nattverd. Det var ikke dåp. Omtrent 100-130 mennesker tilstede. Alle generasjoner var representert.

Det første som møtte meg da jeg gikk gjennom hoveddøren til kirken, var foajeen. Her var et lyst, åpent område med ståbord og barkrakker. Folk vandret litt til og fra mellom garderobe og kirkerommet før gudstjenesten tok til. Mine antakelser om menighet lot seg bekrefte allerede før jeg kom inn døra. Fra taket i foajeen hang tre TV-skjermer. Disse var plassert høyt oppe og viste et slags slideshow med bilder fra menighetens aktiviteter den siste tiden, et program over de kommende ukene og generell informasjon om menigheten. Ved inngangsdøra fikk jeg et vennlig nikk og et programhefte.⁷⁷ Heftet var trykket i svart og blått. Det minnet om et menighetsblad med informasjon om menigheten og gudstjenesten. Det inneholdt også noen linjer om hva temaet for talen skulle være og et par linjer om det praktiske rundt nattverden. Offerformålet og de ulike måtene å gi på, ble også beskrevet grundig. Deretter fulgte en minimalistisk oppstilling av de ulike programpostene i dagens gudstjeneste. Nettopp ordet *program* ble brukt som overskrift her. Dette programheftet ble liggende i fanget hos de som deltok i gudstjenesten. Noen av barna hadde det morsomt med å lage papirfly av programmene.

Jeg satte meg på galleriet med et videokamera på stativ. Derfra filmet jeg presten og skjermbildet. Selv observerte jeg hva menigheten gjorde og hvordan de beveget seg. Jeg kunne se over gelenderet på galleriet og rett ned på hodene og jeg fikk god oversikt over hvilken retning folk var vendt.

Kirkebygget er en langkirke fra dette årtusen. Rommet er nytt og moderne og preget av minimalistiske designidealer. Gulv, vegger og tak er hvite, mens gelender, trapper og galleri er utført i lyst treverk. På hver side av rommet finnes en søylegang. Alterområdet i kirkerommet er et stort flatt podium dekket av parkett. Midt på podiet står et alter. Dette flukter i ett med den bakre veggen. På dette alteret ligger en oppslått bibel. Over alteret er et høyt smalt alterbilde i lyseblå og beige farger. To smale mørke lister danner et kors over hele alterbildet. I taket henger

to store hvite rader med høyttalere. Foran den venstre delen av podiet er dåpsstedet. Her står også lesepulten. På gulvet i midten foran podiet står et framskutt alter med lys og nattverdens sakramenter. På det fremskutte alteret står to lys. Innpakket i noen kjøkkenhåndklær ligger nattverdsbrødet. Det viste seg senere å være pitabrød. Kalken var stor, blank og synlig. På høyre side synes et bilde av noen barn på speidertur. Det er en projektor som lyser rett på den hvite veggen. Kun høyre projektor var i bruk, selv om det også er mulig å vise bilde på venstre side av veggen også. Venstre prosjektoren var ikke i bruk denne dagen. Den samme bildeserien med informasjon som ble vist i foajeen, blir også vist i kirkerommet. Før gudstjenesten tok til, mens folk kom inn og satte seg, rullerte informasjonen på skjermene.

På podiets høyre halvdel, under skjermen, står instrumenter til et rytmisk band med tilhørende mikrofoner, ledninger og notestativ. Omtrent alle instrumentene, notestativene og utstyret har svart farge. Jeg ble fort ferdig med å kikke meg rundt i dette rommet, da det manglet et naturlig sted å hvile blikket. Derfor ble jeg sittende å følge med på informasjonsplansjene på skjermen. Persiener i vinduet skygget for solen, slik at skjermbildet ble klarere. I vestlandsmenighetens kirke fantes seks skjermer totalt. Tre i foajeen, to på hver sin side av den fremre veggen inne i kirkerommet og en som hang på galleriet. Denne kunne presten se.

Samling

Gudstjenesten åpnet med en barnesang. Tre barn stod fremme på podiet og fungerte som forsangere. Noen voksne, antakelig foreldre, stod bak og sang med. Alle hadde hver sin mikrofon. Sammen med bandet og utstyret, skapte dette et slags scenepreg på den delen av podiet hvor musikerne stod og satt. Jeg kunne høre noen stemmer fra menigheten, men den høye forsterkede lyden var dominerende. Omtrent alle stod oppreist og sang. Til noen sanger var det bevegelser. Teksten til sangen stod på skjermen. Ordene var gjengitt i hvitt. Presentasjonen hadde blank bakgrunn slik at den gikk i ett med bakveggen. Det var derfor ingen synlig ramme rundt teksten.

Omtrent halve menigheten sang med på første salme. De gjorde noen bevegelser til sangen. I et mellomspill i sangen dukket neste vers opp, selv om det var meningen at bare bandet skulle spille. Det kunne høres ut som at noen responderte på teksten på veggen og begynte å synge på verset, selv om mellomspillet ikke var ferdig ennå. Det er som teknikerne er overivrige og legger til rette for deltakelse i sangen for tidlig. De fleste sangene som ble sunget, foruten barnesangene, var kjente sanger fra bedehusland. Det så ut som folk kikket i forskjellige retninger - noen mot skjermen, noen mot bandet, noen ned, noen på klokka og noen i veggene. Jeg tror de fleste hadde klart å synge med på de kjente sangene, selv om teksten ikke hadde stått

på veggen. Jeg gikk ned fra galleriet under en av sangene og stod bak en av søylene i søylegangen, og jeg fikk anledning til å se inn fra siden mot forsamlingen. Jeg så at de aller fleste stod med hodene løftet. De var vendt opp mot bandet og skjermen. Alteret framsto ikke som rommets samlende punkt.

Bønn

Da sangen var ferdig og presten gikk i gang med syndsbekjennelsen, forsvant sangteksten fra veggen. Presten leser syndsbekjennelsen litt fort, på egenhånd. Den er utformet med inkluderende språk, «vi», og menigheten lytter. Men det er kun presten som leser og vet hva som sies. Det er samtidig en del barn som lager litt lyd. Det ser ut til at de fleste i menigheten er vandt til barn og at dette ikke forstyrrer så mye. Det er tid for Herrens bønn. Omtrent 2/3 av forsamlingen er tydelig vendt mot skjermen når de ber. De fleste folder hendene. Dette er den eneste bønningen som bes høyt i felleskap og den eneste bønningen som er gjengitt på skjermen. Denne gudstjenesten har ikke noe felles menighetens forbønn, samlingsbønn, bønnesvar eller amen. Heller ikke trosbekjennelsen er med. Presten ba bønningen engasjert med et inkluderende språk om *oss* og *vi*. I tillegg foldet folk hendene og man kunne be, i følge med presten. Vestlandsmenigheten deltok i liten grad på disse delene av gudstjenesten. De forstod nok alt som skjedde, da det ble forklart og forelest og brukt vanlige gjenkjennelige ord. Men deltok de i handlingen, eller var de bare tilskuere som så til at presten gjorde det han skulle gjøre?

Nattverd

Den tradisjonelle *ordo* var forandret i denne gudstjenesten. Ordet og måltidet hadde byttet plass. Det viste seg å være gjort slik for at barna skulle få bli med på nattverden, før de gikk til søndagsskolen. Før og under nattverden dukket det opp et bilde på skjermen. Bildet var som hentet ut fra en Jesusfilm med gråstøvete omgivelser i mørket. Motivet var brød og kalk. Nattverden ble feiret på gulvet foran de fremste stolradene. Her stilte menigheten seg opp i ringer og feiret nattverd puljevis med særkalk. I midtgangen ble det dannet en kø vendt fremover mot nattverden. Folk i køen sang med på sangen. Også da de stod i ringen sang de med, kun avbrutt av presten, som kom med nattverdelementene. Bildet av brød og vin ble værende på skjermen, så lenge det ikke var sangtekst der.

Ordet

Tekstlesningen ble utført fra talerstolen. Her ble det lest fra en stor bibel. Etter dette gikk tekstleseren ned og satte seg. Denne avslutningen på tekstlesningen ble avbrutt med at nettsiden

til Youtube dukket opp på skjermen, med skrivebord, klokke og alt, som om det var en vanlig datamaskin. Det var funnet frem en video, og etter omtrent 8 sekunder dukket den opp i fullskjerm før videoen startet. Filmen ble vist uten introduksjon. Den ble omtalt og brukt for å skape et poeng, som introduksjon til temaet. Presten satt også og så på. Alle kikket mot skjermen. Etter at videoen var ferdig, reiste gikk presten frem og holdt prekenen. Denne var mer et foredrag enn en utleggelse av evangelieteksten. Presten stod så langt fremme på gulvet han kunne. Presten hadde ikke manus eller noe annet. Han holdt en svart fjernkontroll i hendene. Han beveget seg og var engasjert. De fleste hodene var vendt mot presten. Samtidig dukket det opp en presentasjon på skjermen. Denne var utført i minimalistisk stil med hvit bakgrunn og svart tekst, motsatt av hva som hittil i gudstjenesten hadde etablert seg som et standardisert uttrykk, med svart bakgrunn og hvit tekst. Presentasjonen var utformet av presten selv.

I samtale etter gudstjenesten kom det frem at presten vanligvis pleier å stå på høyre side av rommet. Altså på samme side som skjermen er plassert. Dette er fordi at øynene til menigheten ikke skal løpe så langt mellom skjerm og prest. Denne dagen stod han imidlertid midt i rommet, fordi han brukte en svart dekorativ linje i gulvet som illustrasjon på at mennesket er både synde og samtidig frelst. Dette indikerer at presten kan ha tenkt gjennom noen av forholdene som jeg tematiserer her. Valgene virker gjennomtenkte. Vestlandsmenigheten bruker skjermen til sangtekster, informasjon, fadervår, film før talen, PowerPoint under talen og illustrasjonsbilde under nattverden.

5.5 Presentasjon av østlandsmenighet

I en by på Østlandet ligger en gammel kirke. Bygningen er en korskirke fra 1700-tallet. 16. oktober 2016 gjennomførte jeg observasjon av to gudstjenester i denne kirken. En ordinær gudstjeneste med nattverd og en dåpsgudstjeneste. Jeg hadde avtale med presten på forhånd om at de skulle ha gudstjeneste denne dagen og at de skulle bruke skjermen.

Den er grå innvendig og er rikt utsmykket. Midt i rommet henger en stor og lyssterk lysekroner. I tillegg fanger 25 skarpe lyspærer oppmerksomheten min. Lampetter henger på veggene rundt i rommet. På veggene henger fire store malerier med motiver fra bybildet, kirken utvendig og alteret. Over alteret hang et stort naturalistisk bilde av Jesus på korset. På alteret står fire lysestaker med hvite lys, nattverdelementer og et kors. Menigheten har ettermontert projektor og lerret i kirken, ett sett på hver side av kirkeskipet. Lerretene henger under galleriene

henholdsvis til høyre og venstre for alteret lengst framme mot tverrgangen. Lerretkassene er malt i samme farge som kirkerommet, og projektorene var av typen «ultra short throw». Projektorene hang under galleriet en drøy meter fra veggen.

Jeg fikk inntrykk av at gudstjenesten var tiltenkt en kjernemenighet med høy gjennomsnittsalder. Det var bilde av kirkens fasade på forsiden av programarket. Arket var brettet på høykant. Festet i benken foran er en hylle å legge salmebok på. Programarket er vakkert å holde i og å se på, men vil ikke stå på hylla i benkeraden foran meg. Programarket inneholdt ei liste over gudstjenestens ulike deler. De liturgiske leddene menigheten skulle delta på var beskrevet tydelig, slik at det var enkelt å forstå om prest eller menighet skulle lese. Programarket inneholdt også salmenummer. Samlingsbønnen ble bedt høyt av medliturgen alene, men den var trykket i sin helhet på arket. Det var markert at medliturgen som skulle be denne bønnen. På bunnen av bønnen stod det: «Alle: Amen.» På arkets andre side fantes et motiv fra evangelieteksten. Det var tid for nattverd. Da folk hadde satt seg etter å ha mottatt nattverdelementene, var folk i gang med å bla frem neste salme i salmeboka. Dette foregikk før takkebønn etter nattverden. Jeg kjente at jeg hadde lyst til å fullføre nattverden, før vi tok til å gjøre noe annet.

Da jeg kom tilbake til kirken til dagens andre gudstjeneste kl. 13.00, ble jeg møtt av bunader, 17. mai stemning, fotograferende familiemedlemmer og små poser fra gullsmeder. I løpet av den neste timen skulle 12 barn døpes. Deltakerne på denne gudstjenesten var langt yngre enn på den forrige. Også denne gangen fikk jeg utdelt et programark, mens salmebøkene ble stående i hylla. Sangtekstene og de liturgiske leddene var trykket i programheftet.

Da jeg kom inn, hang lerretene nede og de ble hengende under hele gudstjenesten. Frem til dåpen ble ingenting vist på skjermen. Da dåpen tok til og første dåpsbarn kom frem, dukket dåpsbarnets fulle navn opp på skjermen, i hvit tekst i Cambria eller en lignende «kirkefont». Navnet var så stort at det fylte hele lerretets bredde. Under navnet var et kvadratisk bilde av dåpsbarnet. Bakgrunnen var svart. Under navnet var det bilder av dåpsbarnet. Det kan tenkes at dette gir assosiasjoner til begravelsesprogrammer ettersom bilde og fullt navn er trykt på fremsiden av disse. Fødselsdagen var ikke med, noe som dempet assosiasjonen til gravferd. På disse bildene var de fleste barna kledd i vanlige barneklær, da fotografiene var tatt privat i hverdagslige omgivelser. Ett av barna var fotografert i et antrekk med påskriften «Tantes gullklump». Dette var lett å lese, og det fanget oppmerksomheten til de fleste, uttrykt gjennom humring og smålatter. Ikke alle av barna var kledd hverdagslig på fotografiene. Flere av dem

var oppkledd i forskjellige pene antrekk. I løpet av den enkle presentasjonen, dukket det opp en «popup»-melding nede i høyre hjørne på begge skjermene. Den ble klikket fort ut, men dette førte i første omgang til at presentasjonen ble minimert. Det tok omtrent 10 sekunder fra dette skjedde til den normale presentasjonen var tilbake. Presten lot seg ikke forstyrre av dette, men folk kikket bort på lerretet. Barnas alder varierte fra et par måneder til et år.

6 Drøfting av projektorbruk i gudstjeneste

Denne delen av oppgaven vil drøfte hvordan projektorbruken, slik den kom frem i observasjonen, påvirker gudstjenestelivet og preger involveringen. Det analytiske resultatet er en større forståelse av gudstjenestelig kommunikasjon, og da særlig hvilken deltakelse og meningsskaping det legges til rette for, hvordan og hvorfor, og hva som forutsettes for å kunne utføre den tilrettelagte meningsskapingen. Det utvikles også en forståelse av gudstjenester som flerstemmig kommunikasjon hvor det gjerne legges til rette for flere ulike meningsskappingsbetoninger i én og samme del. Forskjellene mellom de tre analyserte gudstjenestene gir innsikt i hvordan tilrettelagt resepsjon varierer med forskjeller i blant annet stil, formalitetsnivå, kompleksitet, teologisk profil, ledelsesmåte og vektlegging av fellesskap. I diskusjonene om hva de skapte modelldeltakerne betyr for faktisk kommunikasjon, diskuteres særlig analysenes implikasjoner for en bredt inkluderende kommunikasjon.

De observerte gudstjenestene har ulike rammer. Vestlandsmenigheten er preget av en møteform i forhold til østlandsmenigheten, som i større grad er en liturgisk høymesse. I vestlandsmenigheten syntes projektoren å samsvare med de andre modalitetene. Den hadde flere funksjoner i gudstjenesten og var ofte i bruk. Projektoren var mer integrert blant de øvrige modalitetene. Den ble benyttet til følgende formål: Kunngjøringer, sangtekster, liturgiske tekster og preken. I østlandsmenigheten var skjermen brukt langt mindre, og mer å forstå som et innslag som hadde sin tilmålte tid. Det eneste skjermen ble brukt til i denne gudstjenesten var å vise navn og bilder av dåpsbarn. Videre vil jeg analysere fire enkelthendelser i de to gudstjenestene. Disse fire er valgt ut fordi de inkluderer at skjermen blir brukt på en bemerkelsesverdig måte. I alle fire hendelsene er skjermen i aktivt samspill med de andre modalitetene i kommunikasjonssituasjonen. Tre av disse hendelsene er hentet fra vestlandsmenigheten og en fra østlandsmenigheten. Disse er: Informasjonsdelen før gudstjenesten, nattverden og prekenen i vestlandsmenigheten og dåpen i østlandsmenigheten.

6.1 *Nattverden i vestlandsmenigheten*

Den første enkelthendelsen jeg vil drøfte er nattverden i vestlandsmenigheten. Nattverden ble feiret etter en forenklet variant av gudstjenestebokens instruks.⁷⁸ Da presten innledet nattverden ved å forklare hvordan ritualet skulle foregå praktisk, dukket et illustrasjonsbilde av nattverden

⁷⁸ Nattverdbønn F

opp på skjermen. Presten omtalte ikke bildet. Bildet ble brukt for å markere skillet mellom nattverden og de øvrige delene av gudstjenesten, ettersom det bare ble vist mens nattverden foregikk. Illustrasjonsbildet samvirket med andre modaliteter for å markere at nattverden skulle finne sted. Brødet og vinen sammen med prestens ord var de øvrige modalitetene, som formidlet nattverdets handling. Det at hele menigheten reiste seg og begynte å bevege seg fremover mot alteret for å motta brød og vin var i seg selv en tydelig modalitet.

Å vise et illustrasjonsbilde av brød og vin under nattverdmåltidet medfører noen teologiske implikasjoner som kan påvirke meningsskapingen hos gudstjenestedeltakerne. Jeg vil nå ta opp tråden fra sommerens debatt om bruk av projektor i gudstjenesten. En innvending mot bruk av projektor ble kommunisert av kunstnerekteparet Barbo og Tore Thommassen:

«Når projektoren settes på, er det ikke lenger alteret som er kirkerommets visuelle sentrum, men skjermen, eller lysbildet der oppe på veggen, som det er umulig å overse om du aldri så mye prøver. Alteret, altertavla og den symbolikk kirkerommet for øvrig måtte ha, overdøves av lysbildet.»⁷⁹

I gudstjenesten har de ulike modalitetene hver sine kvaliteter. De medierer mening gjennom forskjellige sanser eller er i varierende grad dominerende. Gudstjenesteboken gir spesifikk instruksjon om hva som skal være visuelt fokus i gudstjenesterommet: Alterpartiet skal være senter i rommet. Alt som leder øynene bort fra dette er ikke ønsket. *«...For den som kommer inn i kirkerommet, er det alteret som trer fram som det sentrale midtpunktet og tyngdepunktet.»⁸⁰*

Kress sin multimodalitetsteori betoner hvordan ulike modaliteter virker sammen og salience beskriver hvordan bare en modalitet kan få oppmerksomhet om gangen. Altså skal alteret være *salient* og utmerke seg som det sentrale stedet i rommet. I vestlandsmenigheten tok illustrasjonsbildet av nattverdelementene plassen til de faktiske nattverdselementene som det mest sentrale i rommet. Det er i midlertid ikke selvsagt at det er overenstemmelse mellom hvilke modaliteter som får oppmerksomhet i en gudstjeneste og hva teologien lærer skal være den

⁷⁹ Barbro Thomassen, *Tro, kropp, skjerm og alter*. <http://www.verdidebatt.no/innlegg/11653442-tro-kropp-skjerm-og-alter> Hentet: 01.12.2016

⁸⁰ Den norske kirke, *Hellig tid, hellig rom og hellig handling*, 6

sentrale modaliteten. Derfor er det viktig å ikke bare vurdere de ulike modalitetenes kommunikative kvalitet, men også vurdere deres liturgisk/praktisk-teologiske kvaliteter.

Sakramentene er mer enn bare modaliteter. Et sakrament er et element og Jesus ord. Sammen med Jesu Ord er det noe fysisk og konkret som utgjør sakramentet. Augustin skriver: «*Ordet kommer til elementet, slik at det blir et sakrament, et synlig ord.*»⁸¹ En vesentlig egenskap ved sakramentene er at de er fysiske objekt i kirkerommet. De medierer mening når de sees på, berøres og anvendes i gudstjenestens ritual. Sakramentene skaper og styrker tro. Hans Gumbrecht belyste hvordan materielle fysiske artefakter gir tilværelsen en dimensjon av nærvær, som meningsskapning alene ikke klarer. Også nærvær og nærhet til det hellige er vesentlig. Nærvær dimensjonen i tilværelsen, sammen med meningsskapning, viser vei til verdien av å rette oppmerksomheten mot autentiske fysiske modaliteter. Dette gjelder også nattverdelementene i en gudstjeneste, som fasiliterer nærvær hos en menighet som søker Gud.

Sakramentene har en lærende funksjon og de er en del av det å feire gudstjeneste. Riktignok lærer vi ikke at brødet og vinen slutter å være brød og vin og blir til Kristi kropp og blod som i transubstansiasjonslæren. Likevel forblir sakramentene de viktigste objektene, artefaktene og hendelsene i gudstjenesten. Dåpsvannet og nattverdselementene, som faktiske elementer, er overlegne modaliteter, ikke bare på grunn av sin teologiske betydning, men også på grunn av sin materialitet. Ved å være fysisk og konkret tilstede er sakramentene nærmere, enn dersom de er avbildet.

«*Og Ordet ble menneske og tok bolig iblant oss,*»⁸²

Gud er ikke bare en ide som skal forstås, men Gud har blitt menneske. Troens mysterium verdsetter inkarnasjonen. En svakhet med fotografier av gjenstander på skjermen er at dette forblir bilder. Bilder av objekter har lavere kvalitet som modalitet sammenlignet med de virkelige artefaktene.⁸³

⁸¹ Frank C. Senn, *Embodied liturgy – Lessons in Christian Liturgy*, 48

⁸² Johannes 1:14

⁸³ Kress, *Multimodality*, 70

Sakramentene har liturgiske kvaliteter som innebærer at de i seg selv, sin partikularitet og i sin begrensede utstrekning ikke kan tilføres noe eller illustreres av andre modaliteter. De kan derfor ikke uten konsekvenser erstattes av andre modaliteter. Sakramentene skal heller ikke nedgraderes som annenrangs blant andre modaliteter som er sterkere i kommunikasjonskvalitet, men som mangler teologisk liturgisk kvalitet og signifikans, som i dette tilfellet er et bilde fra en projektor.

Dette får følger for hvordan sakramentene forvaltes i et kirkerom og i en gudstjeneste. I nattverdfeiringen må sakramentet selv være den sentrale modaliteten. Kirken er kirke når den samles om disse og ikke andre modaliteter som eventuelt peker mot sakramentene. Når sakramentene er i spill, må de andre modalitetene la sakramentene være *salient*.

Dersom menighetens oppmerksomhet rettes bort fra sakramentet og i retning andre modaliteter, får det over tid konsekvenser for menighetens forståelse av ritualet. Alt som avviker fra de tradisjonelle konvensjonene for gudstjenestefeiring blir *salient*. Derfor legger vi lett merke til når noe er feil eller forandret. Dersom et skjermbilde i en gudstjeneste er den største, mest lyssterke, mest bevegelige modaliteten, vil den bli *salient* i menighetens oppmerksomhet og den vil overdøve de andre modalitetene. Den vil få makt til å lede og formidle. Selv om bildet som vises på skjermene i løpet av nattverden er rettet mot nattverden, tar skjermen fokus bort fra de andre, viktigere modalitetene.⁸⁴ Derfor må gudstjenesten feires slik at når brødet brytes og spises, er dette den modaliteten som er mest *salient*. Skjermen eller andre modaliteter må derfor vike eller underordne seg liturgiens kroppslige side.

Det er hensiktsmessig å forsøke å følge Gumbrechts teori og skape større grad av nærværskultur i gudstjenesten. Dette for å gjenfinne de sider ved gudstjenesten som går tapt om man er begrenset til en ensidig rasjonell logisk virkelighetsforståelse. I motsetning til sakramentet, er den virtuelle erstatningen for nattverdelementene, bildet på skjermen, ikke fysisk. Et lysbilde, virtuelle nattverdelementer, kan ikke berøres og er ikke tilstede. De virkelige nattverdselementene derimot, er fysisk konkret tilstede og gjør det mulig for

⁸⁴ Ingunn Marie Ruud, *Vil ikke bruke projektor i folkekirken*.

<http://www.dagen.no/Nyheter/GUDSTJENESTE/Vil-ikke-bruke-projektor-i-folkekirken-331204> Hentet:

01.12.2016

gudstjenestedeltakeren å nærme seg sakramentet og få skape en mening om nattverden, som overgår et bilde av nattverden på avstand.

Det er en verdifull kvalitet ved nattverdsritualet at en gudstjenestedeltaker kan bevege seg fremover i kirkerommet og nærme seg Guds nåde som gis i sakramentet. Gudstjenestedeltakeren deltar i nådens dramaturgi når den etter hvert får se, berøre og spise nattverdelementene. I vestlandsmenigheten var nattverdrødet gjemt under et håndkle. På veggen var et stort bilde av brød og vin. Når bildet av nattverdelementene avsløres og åpenbares for gudstjenestedeltakeren med en gang, av skjermen, er mysteriet over før det har begynt.

6.2 Informasjonen i vestlandsmenigheten

I minuttene før gudstjenesten begynte, rullerte en rekke bilder og plansjer på skjermene i foajeen og i kirkerommet. Dette var oppslag om menighetens organiserte aktiviteter de kommende ukene, - kalender og timeplan for de ulike gruppene i menigheten og bilder av aktiviteter, som hadde skjedd tidligere. Det er uklart hvorvidt informasjonsdelen foregår før gudstjenestens begynnelse, eller om det skal regnes som det første innslaget i gudstjenesten. Selv om gudstjenesten ikke begynner før presten går på podiet og formelt åpner den med nådehilsen, har samlingen av den kristne menighet allerede begynt, ettersom folk kommer sammen for å samle seg om ord og sakrament. Derfor mener jeg at informasjonsbildene på skjermen inngår i gudstjenesten.

De retoriske størrelser, etos, patos, logos fungerer som bevismidler. Informasjonsdelen før gudstjenesten svekker gudstjenestens etos. Informasjonen har liten autoritet, da den opptre mer som en tilbyder av innhold. Oppslagene for arrangementer styrker kommunikasjonens logos. Den sterkeste retoriske kvaliteten ved informasjonsbildene er patos. Bildene, plakatene og navnene på de ulike aktivitetene betoner felleskapet i menigheten. De kommuniserer livsglede og høyt aktivitetsnivå.

Det er en fristende mulighet å bruke skjermen på en slik måte før en gudstjeneste. Skjermen kommer til sin fulle utnyttelse når den kan vise rullende bilder på denne måten, mer enn noen annen modalitet.

Det å bruke skjermen til å vise informasjon før gudstjenesten starter en påvirkning av gudstjenesten og meningsskapingen om den hos gudstjenestedeltakerne. Gudstjenesten er en handling som de som er samlet, sammen utgjør og skaper. En første forutsetning for å feire gudstjeneste er å være samlet og tilstede. Gudstjenesten søker å samle oppmerksomheten til de

fremmøtte mot det som er i ferd med å skje. I minuttene før gudstjenesten starter og gudstjenestens første del, samling, etableres samlingen av menigheten. Informasjonen på skjermen formidler og retter oppmerksomheten ut fra gudstjenesten og til det som skjer utenom til andre tider og steder. Den fremstiller menigheten som en tilbyder av arrangement, som de fremmøtte må ta stilling til.

Informasjonen impliserer en leser som en kunde, som kan velge og vrake blant ulike tilbud kirken tilbyr. Dette har ekklesiologiske konsekvenser for gudstjenesten, som forsøker å etablere en hellig hendelse, som menigheten feirer sammen. Med denne forståelsen av hva gudstjenesten er, er det grunn til å stille spørsmålsteget ved at gudstjenesten på vestlandet åpnes med at skjermen kommuniserer informasjon de forskjellige aktivitetene som foregår i menigheten i hverdagen. Bildeserien og oppslagene fører det hverdagslige livet inn i den hellige gudstjenesten. Slik påvirker skjermen gudstjenestefeiringen med å tone ned skillet mellom det hverdagslige utenfor gudstjenesten og det hellige i gudstjenesten. Også i østlandsmenigheten begynte gudstjenesten med informasjon om søndagen etter. Riktignok har kunngjøringer og informasjon sin plass i gudstjenesten, da den kobler gudstjenesten sammen med menighetens øvrige liv.⁸⁵ Gudstjenestereformen legger opp til å gjøre unna kunngjøringene før gudstjenesten tar til med prosesjon, stillhet for Gud og nådehilsen. Menigheten har fulgt disse retningslinjene, men det er likevel ikke selvsagt at det er den beste løsningen.

6.3 Prekenen i vestlandsmenigheten

Etter at dagens bibeltekst var lest og tekstleseren satte seg ble det vist et filmklipp på skjermen. Da klippet var vist, gikk presten på podiet og begynte sin preken. Den enkeltes gudsrelasjon og mulighet, nærmest plikt, til å bidra i menigheten er temaet for prekenen. Denne observasjonen samsvarer med min forutforståelse av området og menigheten som foreningspreget. Presten brukte blant annet sendelsesformularet «Gå i fred og tjen Herren med glede». De fem bokstavene i ordet glede, utgjorde forbokstavene i fem begrep knyttet til å tjene Herren. Under preken brukte presten skjermen til å vise en PowerPoint-presentasjon med overskrifter og kulepunkter. Skjermen ble brukt som en forsterkende modalitet for å formidle budskapet. Prekenen beveget seg formmessig i retning av forelesning om et fagområde, mer enn utleggelse av evangelieteksten. Fjernkontrollen i prestens hånd og powerpointen på skjermen understøttet dette inntrykket.

⁸⁵ Hegstad, *Den virkelige kirke*, 164

Det følgende vil omhandle hvordan kommunikasjonen mellom presten, skjermen og menigheten fungerte. Skjermen oppe til høyre, presten midt på podiet og menigheten i benkeradene dannet en kommunikasjon formet som en trekant. Skjermen var synlig for menigheten og presten. Presten snakket til menigheten og ble selv sett av menigheten. Menigheten kunne se og høre presten og se skjermen. Utover dette var de passive tilhørere under prekenen. Selv om skjermen var der, tok presten selv det meste av menighetens oppmerksomhet. Jeg la merke til at presten ikke omtalte skjermen. Dette opplevdes som et brudd i kommunikasjonen mellom menighet, prest og skjerm. Menigheten satt igjen med ansvaret for å holde skjermen og presten sammen. Det så nesten ut som om det var et mål for presten å oppføre seg som om skjermen ikke fantes. Dette manglende samspillet mellom presten og skjermen, som to modaliteter, ble litt forstyrrende. Jeg ville følge med på presten, men han henvendte seg ikke til skjermen. Det var nesten unaturlig hvordan presten så opp og frem når alle de andre så motsatt vei, på skjermen. Det ser ut som om det kunne vært mer tjenlig å se mer mot skjermen, slik at menigheten kunne blitt «tatt med dit». Skjermen ble litt «svevende» av å bare være der, uten å bli aktualisert av presten.

Det viste seg at presten hadde en stor TV-skjerm hengende på galleriveggen over forsamlingen, som viste det samme bildet som på hovedskjermen. Denne ekstraskjermen var ikke synlig for andre enn presten. Han vekslet mellom å se mot denne og å se på menigheten. Derfor var det unødvendig for han å snu seg mot hovedskjermen.

Under prekenen sa han: «Disse ordene..». Da snudde menigheten seg mot skjermen. Her stod «Gå i fred og tjen Herren med glede». Presten lot menigheten se ordene og kjenne dem igjen før han fortsatte å snakke. Da snudde menigheten seg mot presten igjen. Mens menigheten leste på skjermen, stod presten og kikket rett frem. Jeg savnet at presten også snudde seg litt mot skjermen, slik at vi alle så samme vei. Jeg fikk assosiasjoner til værmelderer på TV, som nettopp snur seg og «viser meg» hvor jeg skal kikke når han peker og omtaler ulike vær fenomener på ulike steder på kartet. Litt senere i prekenen skjedde det samme. Presten leste en bibeltekst fra skjermen sin, uten at menigheten kunne se hvor han leste fra. Menigheten fra sin side, kunne følge med på teksten på hovedskjermen. At ikke menigheten og presten var vendt mot samme skjerm, skapte også denne gangen et brudd i kommunikasjonen mellom prest, skjerm og menighet.

Denne prekenen hviler tungt på logos. Gjennom bibelsk bevisføring og logisk argumentasjon forklarer og belærer presten menigheten i hvorfor deres nye liv i Kristus medfører frivillig tjeneste i kirken.

Bruken av projektor i prekenen gir noen teologiske konsekvenser for menigheten. I motsetning til Den liturgiske bevegelses vektlegging av gudstjeneste som et møte med og erfaring av Gud, var kunnskapen om denne Gud og denne erfaringen i høysetet. Gudstjenesten er en feiring av at vi i Kristus kommer Gud nær i ord og sakrament: «Der hvor to og tre er samlet i mitt navn, er jeg midt iblant dem»⁸⁶. Dersom gudstjenesten blir en omtale av teologiens sannheter, trues denne åpenbaringen og immanensen. Derfor er den liturgiske liturgien opptatt av at gudstjenesten skal være en erfaring av Guds nærvær og ikke et sted for å undervise om det samme. Prekenen fungerte som en undervisning og opplæring i kristent livsyn, tro og liv. Prekenens form impliserte en passiv modelldeltaker, som trenger å lære om kristen tro.

Projektoren påvirket graden av undervisning i prekenen. Formatet der en person taler til en forsamling og benytter en PowerPoint-presentasjon til å styrke formidlingen bygger også opp under denne prekenforståelsen. Dersom gudstjenesten blir et klasserom der menigheten skal lære om Gud, kan det hindre menigheten i å erfare Gud åpenbart tilstede her og nå, som viser seg i ord og sakrament.

En annen teologisk implikasjon ved å bruke projektor under prekenen for å vise frem bibelsitater og ordlyden i liturgiske ledd, er at disse ikke hører hjemme enkeltstående på skjermen. Sagt på en annen måte: De har allerede et hjem i bibelboken og alterboken. Når bibelsitater og liturgiske ledd bare blir sagt av presten og står skjermen, har de ikke noen annen ytre kilde å bygge etos på. For å virke troverdig for en tilhører, er det nødvendig å vise hvor ulike påstander er forankret. Hvis ikke hviler det hele på presten alene. For å løfte de delene av prekenen som var spesielt tett på bibelen, kunne presten med fordel anvendt og agert med en fysisk bibel for å dramaturgisk demonstrere hvordan et bibelsitat skiller seg fra prestens egne ord.

⁸⁶ Matteus 18

6.4 Dåp i østlandsmenigheten

Gudstjenesten i østlandsmenigheten var en egen dåpsgudstjeneste. Jeg vil nå konsentrere meg om dåpshendelsen, fra det første dåpsfølget gikk frem til døpefonten til det siste dåpsfølget satte seg. De 12 dåpsseremoniene fremstod som en dramaturgi som gjentok seg 12 ganger. Derfor er det tilstrekkelig å beskrive en runde. Presten inviterte dåpsfamilien frem med å bruke navnet på dåpsbarnet. Deretter reiste dåpsfølget seg og gikk ut av benkeraden sin og frem mot døpefonten, mens presten ventet på dem. Mens dåpsfølget beveget seg, kom et bilde av dåpsbarnet og dets fulle navn opp på begge skjermene. Dåpsritualet ble gjennomført rutinemessig slik liturgiboken instruerer. Først innledet presten en dialog med dåpsforeldrene der foreldrenes replikker var et kort *ja* og barnets navn. Deretter sa presten «Jeg døper deg i Faderens og sønnens og Den hellige ånds navn», mens han helte vann fra døpefonten over barnets hode. Etter dette ble hodet tørket av med en hvit klut. Dåpsbarnets eldre søsken bistod gjerne presten her. Etter dette ble det tent et lys, som ble satt i lysgloben. Presten sa: «*Jesus sier: Jeg er verdens lys. Han skal også være N sitt lys*». Deretter gikk familien og satte seg igjen, før neste familie kom opp. Bildet og navnet ble stående på skjermene frem til neste familie var på vei opp. Da skiftet det umiddelbart fra ett bilde til det neste uten «pause». Alle innslagene i dåpsritualet er å forstå som individuelle modaliteter. Bildet og navnet på skjermen, vann over hodet, tørking av hodet, treenighetsformularet og lystenningen.

De koselige bildene av barna støtter opp om denne trivielle og hverdagslige meningsskapningen, som tilsynelatende er intendert av presten. Jeg forstår hendelsen, med prestens stemmebruk og involveringen av søknene og den uformelle stilen på bildene slik at den intenderte leser er feststemte og stolte slektninger til barnet.

Menigheten deltar passivt i dåpshandlingen, likevel er det en form for deltakelse i å være vendt mot dåpen og se og overvære den. Foreldre og faddere skal være vitne til dåpen. Dåpshandlingen i seg selv, badet, er det sentrale. Det beste tegnet på dåpen er nettopp selve handlingen: Vann over hodet og ordene fra presten som døper i Faderens, Sønnens og Den hellige ånds navn. Derfor er det bemerkelsesverdig å vise frem et tegn, navn og bilde, som peker mot et barn som allerede er her. Projektoren forsterker dermed forståelsen av gudstjenesten som et sted vi viser frem foreldrenes nye barn i kontrast til hendelsen, hvor Gud gjennom ord og vann gir barnet del i det kristne felleskap.

Den intenderte meningen fra kirkens side er vannet og Faderens og Sønnens og Den hellige ånds navn. Skjermen utfordrer alle disse tre med sin *salience*. Dåpens sakrament er et mysterium der det himmelske møter mennesket. I dette møtet mellom det hellige og det hverdagslige finner dåpen tid og sted. Det er nødvendig å balansere disse to aspektene ved dåpen konkret i utførelsen av dåpsritualet, for at den mening som kirken ønsker å formidle hos de involverte, faktisk blir skapt. Den folkelige oppfatning av hva dåp er, er i stor grad knyttet til navnet til barnet, i motsetning til kirkens lære om dåpen. I dåpen blir barnet begravet med Kristus og oppstår til et nytt liv med Kristus. Det blir gjort til Guds barn og tatt inn i den troende menighet. Slik er spennet mellom intensjon fra kirken og resepsjon hos menigheten under dåpen.

Forholdet mellom hellighet og hverdagslighet kommer til uttrykk i denne dåpsgudstjenesten. Slik informasjonsbildene før gudstjenesten i vestlandsmenigheten førte det hverdagslige inn i den hellige, kommer også det hverdagslige til uttrykk i den hellige dåpshandlingen. Den liturgiske teologien er svært opptatt av inkarnasjonsteologien. Dom Lambert var opptatt av den alminnelige kvinne og mann. At det alminnelige kommer til uttrykk gjennom de hverdagslige fotografiene kan være en konsekvens av denne teologien. Denne balanse kommer også til syne gjennom at dåpsvannet, korset, brød og vin også i sin opprinnelighet er alminnelige artefakter. Det kan tenkes at bildene av barn i hverdagsklær forsterker dette. Kanskje skaper de en balanse mot den hvite dåpskjolen som jo forsterker det annerledesartede, som dåpen representerer.

I en tid hvor Den norske kirke prøver å redusere dåpens karakter som navnefest og å styrke dens verdi som sakrament, er det verd å stille spørsmål ved delene av dåpshandlingen som styrker det hverdagslige.⁸⁷ Da dåpsbarnas fulle navn ble vist med store bokstaver under hele dåpshandlingen, påvirker skjermen meningsskapingen i retning mot større vekt på det hverdagslige. Et viktig tegn i dåpen er at kandidaten dør og står opp, ett med Kristus, og ikler seg Ham. Dette er dåpskjolen et tegn på. I dåpen er vi alle like. Bildene av dåpsbarna derimot, kommuniserte noe ganske annerledes. Det at dåpsbarna hadde sine egne klær på bildene, formidlet at barna hadde sin egen selvstendige identitet. Dette inntrykket blir ytterligere forsterket av at dåpsbarnet ikke hadde dåpskjole under dåpen. Også bildene av barna, sammen med navnene deres, styrket det hverdagslige og nedtonte helligheten.

⁸⁷ Revisjon av dåpsliturgi 2011 og ny revisjon under utarbeidelse pr. 2016

6.5 Gudstjenestedeltakelse og økt projektorbruk

Etter å ha vurdert hvordan projektoren skaper nærvær eller avstand mellom sakramentene og menigheten, hvordan den skaper en forståelse av gudstjeneste som ferdig planlagt på forhånd og i hvilken grad den bidrar til å samle menigheten til gudstjeneste, er det et naturlig spørsmål som melder seg. Dersom gudstjenesten i mange tilfeller blir bedre av å ikke bruke projektor: Trenger menighetene virkelig projektor?

Alternativet til skjerm er enten salmebok, agende eller en kombinasjon av disse. Projektoren gjør det enkelt for gudstjenestedeltakeren å delta. Sammenlignet med agende og salmebok, krever skjermen færre handlinger og færre kompetanser hos menigheten. Det er samlende å se på den samme skjermen i stedet for i hver individuelle bok. Det er enkelt å bare kikke opp og fram og se at teksten står der. Ved å slippe å forholde seg til to trykte medier med både salmenumre og sidetall, lete etter rett nummer og bli distraheret av det som har skjedd før og det som kommer, kan man være tilstede i øyeblikket. Tiden som går med til å bla i salmeboken er et avbrudd i gudstjenestens flyt. Hensikten med salmesangen er nettopp sangen. Å ha ordene til sangen foran seg på en vegg er enklere, krever mindre handling, enn om de er i en bok. Likevel er det ikke selvsagt at kun de enkleste mest effektive løsningene alltid skal brukes i en gudstjeneste.

Et siste alternativ er å hverken ha salmebok, agende eller skjerm. Med gudstjenesten forstått som en felles handling alle deltar i, kan man stille spørsmål om det i det hele tatt behøves skjerm, eller agende, tekstbok, salmebok eller noen trykte instruerende medier. Er det nødvendig å alltid gi tydelige instruksjoner? Hvis gudstjenesten er forutsigbar og har en rytme på linje med andre tilsvarende kollektive handlinger: Hva må egentlig vises, og hva er det forventet at menigheten skal kunne utenat? Gudstjenesten er et ritual som huskes.⁸⁸ Felles for flere av forfatterne i det skriftlige materialet hevder agende og skjerm er en støttehjelp for manglende hukommelse hos de gudstjenestefeirende. Frank Senn foreslår at menigheten skal læres opp til å delta i gudstjenesten og ikke skal måtte trenge å se på hverken bok eller skjerm.⁸⁹ Det er mye å forvente at en hel menighet skal kunne gudstjenesten og alle salmene helt utenat, men en menighet kan velge å prøve å lære seg noen litt om gangen.

⁸⁸ Hegstad, *Den virkelige kirke*, 171

⁸⁹ Senn, *Introduction to liturgy*, 206

7 Konklusjoner og avsluttende utblikk

Oppgavens siste kapittel har tre deler. Først en evaluering av projektorbruken i de to menighetene. Deretter en oppsummering av oppgaven. Til sist presenteres de konklusjoner jeg har kommet frem til og svaret på problemstillingen.

Jeg hadde forventet at begge menighetene skulle bruke skjermen som en erstatning for menighetsagende. Jeg så for meg at skjermene skulle fylles med setninger hentet fra selve gudstjeneteordningen. I begge gudstjenestene var det imidlertid utdelt agendeark.

Det meste av det som foregikk på skjermen under gudstjenesten i vestlandsmenigheten var enten sangtekster eller bønnetekster. Dette er bærere av meningsinnhold i gudstjenesten. I tillegg er programmet for menighetene de kommende ukene før gudstjenesten konsentrert meningsinnhold. Gudstjenestens egenart blir overmannet av informasjon om program. Skjermen brukt primært for å forsterke og realisere meningsaspektet i kommunikasjonen. Før gudstjenesten begynner og mens folk kommer inn, bør skjermen være tom, slik at de andre gjenstandene i rommet blir mer synlige og framtrædende. Slik blir ikke skjermen den største og mest iøynefallende artefakten i rommet. Dermed kan alteret og altertavlen etableres som de mest sentrale gjenstandene i rommet. Det er derfor ikke å foretrekke å vise informasjon før gudstjenesten begynner, da gudstjenesten er i gang allerede når mennesker kommer inn i kirkerommet. Vestlandsmenigheten står i en protestantisk billedkritisk tradisjon. Det er derfor bemerkelsesverdig at denne nå tar i bruk bilder for å illustrere og bygge opp om det som formidles. Bildet av nattverden skiller seg fra den øvrige projektorbruken i gudstjenesten. Dette bildet forsøker å styrke karakteren av nærvær til nattverden. Presten brukte skjermen for å forklare og formidle sin forståelse av teksten og nådegavene. Til dette fungerte skjermen godt som kommunikasjonsmedium. Den er laget for å formidle og skape mening. Menigheten ble derfor involvert på meningsnivå. I samtale med presten etter gudstjenesten, kom det frem at menigheten forsøkte å gjøre gudstjenesten minst mulig høytidelig og at den skulle være for «vanlige folk». For denne menigheten ser det ut som det jobbes aktivt for å oppnå en meningsforståelse av gudstjenesten. Folk skal forstå hva som skjer og deres livsførsel og handling skal endres. De forstår gudstjenesten og menigheten som en del av deres misjonale strategi. Projektorbruken kan sees på som en forsterkende modalitet i forhold til menighetens misjonale grunnholdning.

Den liturgiske bevegelse og ønsket om den fulle aktive gudstjeneste, slik det er uttrykt av 2. vatikankonsil, Senn og Lathrop, synes ikke å ha landet spesielt godt her.

I østlandsmenigheten kan det vurderes hvorvidt dåpsbarnas navn og bilde fungerte mest som en indikator for hvilket barn som ble døpt eller om navnet og bildet skapte en kortere avstand og større nærvær mellom barnet og menigheten. Det kan tenkes at intensjonen var begge deler.

Oppgaven startet med å tegne opp det historiske bakteppet for den økte projektorbruken i Den norske kirke. Jeg viste hvordan teknologisk utvikling har forandret samfunn gjennom nye måter å kommunisere på. Denne utviklingen har også gjort seg gjeldende i kirken. Deretter ble utviklingen av gudstjenesten fra reformasjonen til i dag beskrevet. Det ble rettet fokus på menighetens deltakelse i gudstjenestelivet. Den liturgiske bevegelse gjorde på nytt gudstjenestedeltakeren til en aktiv deltaker. Som verktøy for å observere gudstjenester og samvirket mellom projektoren og de andre modalitetene i gudstjenesten, ble teorien om multimodalitet presentert. Særlig *saliency* ble et sentralt begrep for å beskrive hvordan projektoren kunne ta gudstjenestedeltakernes oppmerksomhet.

Som avslutning på oppgavens teoridel ble Hans Gumbrechts refleksjoner omkring tilværelsens to kvaliteter mening og nærvær gjort rede for. Dette ledet frem til en forklaring av konkrete artefakters evne til å skape en opplevelse av nærvær i en gudstjeneste. Etter teoridelen presenterte jeg oppgavens observasjonsmetode og observasjonsfunn. Ved bruk av deltakende observasjon fant jeg ut hvordan projektoren ble brukt, hvordan den påvirket gudstjenestelivet og hva dette gjør med opplevelsen av å være gudstjenestedeltaker. Jeg drøftet konsekvenser av projektorbruk ved å beskrive fire enkelthendelser i de to gudstjenestene jeg observerte. Det ble vist hvordan projektorbruken påvirker enkelthendelsens retoriske bevismidler, etos, patos og logos. Jeg drøftet ulike teologiske implikasjoner i disse fire situasjonene. To av enkelthendelsene var sakramenter. Bildet av nattverden og bildene av dåpsbarna frem som de beste forsøkene i gudstjenestene for å skape nærvær og deltakelse ved bruk av projektor. Likevel har begge enkelthendelsene hver sine modaliteter, som tidligere omtalt, som overgår dem i kvalitet og teologisk, elementene i seg selv. Projektoren som modalitet ble brukt som et tillegg til sakramentet, som i seg selv er en modalitet.

I de to øvrige enkelthendelsene ble det tydelig hvordan projektoren forandret enkelthendelsen, eller gudstjenesteledet, i en annen retning enn de opprinnelig er tiltenkt. Samlingsdelen av gudstjenesten søker å samle forskjellige mennesker til å feire gudstjeneste. Informasjon som

peker bort fra gudstjenestens sentrum jobber derfor i motsatt retning av det samlingsdelen av gudstjenesten forsøker å være.

Oppgaven har vist hvordan projektoren påvirket gudstjenestens kommunikasjon og deltakernes opplevelse av det som foregikk i gudstjenesten. Projektoren preger gudstjenestens egenart idet den forandrer prekenen, dåpen og nattverden. Den forstyrrer dåpen og nattverden ved å svekke sakramentenes fremtreden. Projektoren påvirker også nattverdets dramaturgiske oppbygning. På grunnlag av teori, observasjon og drøfting kan det tenkes at det er hensiktsmessig å redusere bruken av skjermen, særlig i deler av gudstjenesten der andre modaliteter skal være mer fremtredende. Det er mulig at projektoren kunne vært brukt i gudstjenesten på en måte, slik at den i større grad lar gudstjenesten være gudstjeneste og lar det sentrale være sentralt. Dette var ikke tilfelle i mine observasjoner.

Arbeidet med denne oppgaven har vist at Den norske kirke kan ha noe å hente på å ta tak i spørsmålene reist i denne oppgaven. Projektorbruk i gudstjeneste omfatter mer enn bare estetikk og begrensninger. En mer helhetlig tenking omkring kommunikasjon, deltakelse og involvering i gudstjenestelivet kan føre til økt refleksjon og bevissthet når det gjelder bruk av projektor i gudstjenesten.

Litteratur

Brown, Frank Burch. *Good Taste, Bad Taste & Christian Taste*. New York: Oxford University Press, 2000.

Bryman, Alan. *Social reseach methods*. New York: Oxford Press, 2012

Christoffersen, Svein Aage. «Troens estetiske dimensjon» i *Skjønnhet og tilbedelse*, redigert av Svein Rise og Knut-Willy Sæther. Trondheim: Akademika forlag, 2013.

Christoffersen, Jan Terje. «Sammen for Guds ansikt. Gudstjenestereform mellom visjon og virkelighet». I *Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke*, redigert av Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavson Mosdøl, 24-44. Oslo: Verbum akademisk, 2015.

Gumbrecht, Hans Ulrich. *Production of Presence – What meaning cannot covey*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2004.

Hansen, P. Fredrik. *Det annet vatikankonsil – dokumenter*. Oslo: St. Olav forlag, 2013.

Hegstad, Harald. *Den virkelige kirke. Bidrag til ekklesiologien*. Oslo: Tapir akademisk forlag, 2009

Hellemo, Geir. «Bilde, ord og gudstjenestedeltakelse» i *Gudstjeneste på ny*, redigert av Geir Hellemo. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Jakobsen, Rolv N. og Gunnfrid Øierud. *Prekenbeskrivelse: forstå, formidle, forbedre, forkynne*. Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2009.

Johnsen, Elisabeth Tveito. «Gudstjenestelæring gjennom deltakelse» i *Gudstjeneste på ny*, redigert av Geir Hellemo. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Kress, Gunther. *Multimodality. A semiotic approach to contemporary conmmunication*. Abingdon: Routlege, 2010

Lathrop, Gordon, *Central things: worship in Word and Sacrament*. Minneapolis: Augsburg Fortress, 2005.

Lathrop, Gordon. *Holy things: A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.

Lindhardt, Jan. *Frem mod middelalderen – Mennesker og medier i det åbne rum*. København: Gads forlag, 1993.

Modeus, Martin. *Mänsklig gudstjänst: om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm: Verbum, 2005.

Mosdøl, Hallvard Olavsson. «Strategier for involvering i gudstjenesten. En casestudie av to menigheter». I *Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke*, redigert av Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavson Mosdøl, 155-172. Oslo: Verbum akademisk, 2015.

Postholm, May Britt. *Kvalitativ metode. En innføring med fokus på fenomenologi, etnografi og kasusstudier*. Oslo: Universitetsforlaget, 2010

Senn, Frank C. *Introduction to Christian Liturgy*. Minneapolis: Fortress Press, 2012.

Senn, Frank C. *Embodied Liturgy – Lessons in Christian Ritual*. Minneapolis: Fortress Press, 2016

Senn, Frank C. *Christian Liturgy- Catholic and Evangelical*. Minneapolis: Fortress Press, 1997

Senn, Frank C. «Four Liturgical Movement: Restoration, Renewal, Revival and Retrieval.» *Liturgy*, volum 19 (2004): 69-79.

Thomassen, Merete, og Sylfest Lomheim. *Når dere ber*. Oslo: Verbum, 2013.

Veiteberg, Kari. «Gudstenesta som ei hending med handlingar» i *Gudstjeneste på ny*, redigert av Geir Hellemo. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Øierud, Gunnfrid Ljones. «Inkluderende gudstjenestekommunikasjon» i *Gudstjeneste på ny*, redigert av Geir Hellemo. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Øierud, Gunnfrid Ljones. «Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere. Tilrettelagt meningsskaping og resepsjonsvilkår i ulike gudstjenester.» Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2013.